ॐ
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाणिनीय–

व्याकरण-शोध-निबन्धावली

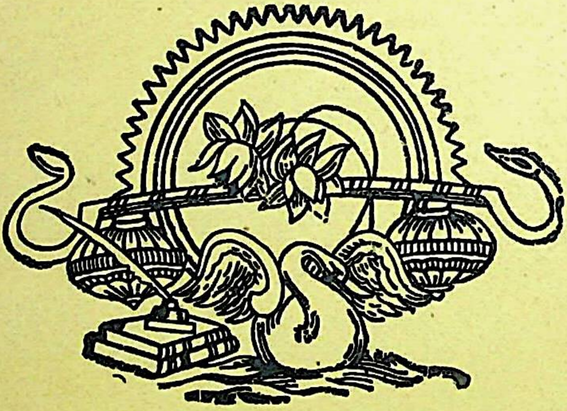

लेखकः

डा० विजयपाल शास्त्री

साहित्यव्याकरणाचार्यः
व्याख्याता
श्रीदादू–आचार्य–संस्कृतमहाविद्यालयः
जयपुरम्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

पाणिनीय–

व्याकरण-शोध-निबन्धावली

लेखकः

डा० विजयपाल शास्त्री

साहित्यव्याकरणाचार्यः

व्याख्याता

श्रीदादू–आचार्य–संस्कृतमहाविद्यालयः

जयपुरम्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याकरण-शोधनिबन्धावली

डा० विजयपाल शास्त्री
साहित्य-व्याकरणाचार्यः

व्याख्याता
श्री दादू आचार्य संस्कृत महाविद्यालयः
जयपुरम्

© सर्वाधिकारः लेखकाधीनः

प्रकाशक :
डा०विजयपाल शास्त्री
ढाणी–मालोठ, झुंझुनू (राज०)

प्रथमं संस्करणम् 1990.

मूल्यम्–द्वात्रिंशत् रूप्यकाणि; ~~32.0~~ 12.00

प्राप्तिस्थानम्

(1) डा० विजयपाल शास्त्री
50, वर्धमान नगर, अजमेर रोड़ हीरापुरा, जयपुर–302011
(2) रामलाल कपूर ट्रस्ट
बहालगढ़ (सोनीपत) हरियाणा
(3) गुरुकुल झज्जर (रोहतक) हरियाणा

मुद्रक :
रसकपूर प्रिण्टर्स, दीनानाथजी का रास्ता
जयपुर

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

विषयानुक्रमणिका

भूमिका	क—घ
अव्ययीभाव-सूत्रम्	1
नदीभिश्च	9
तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन	14
उपमानानि सामान्यवचनैः	20
विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु	25
यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः	33
साप्तपदीनं सख्यम्	40
नैर्बिडज्बिरीसचौ	44
उष्ट्रः सादिवाम्योः	49

—□—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

भूमिका

व्याकरणं नाम शब्दानामनुशासकं शास्त्रम् । इह शब्दानां—पदानां व्याक्रिया निर्दिश्यते प्राधान्येन । वाक्यमिह अनुषङ्गभूतं तिष्ठति । अत एव व्याकरणस्य कृते पदशब्दस्य प्रयोगः सङ्गतो भवति । "पदवाक्यप्रमाणज्ञः" "पदवाक्यप्रमाणपारावारीणः" "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन[1]" इत्यादिषु पदमिति व्याकरणस्य वाचकमस्ति । प्रकृति-प्रत्यय-विभागपरिकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन च व्याकृतस्य पदस्य अर्थ-ज्ञानं ततश्च तस्य साधु-प्रयोग इति व्याकरणस्य मुख्यं फलम् । परं व्याकृत-स्य पदस्य कोऽर्थः कथं वास्य वाक्ये प्रयोग इत्येतदर्वाचीनवैय्याकरणानाम् अध्ययनाध्यापन-परम्परायां प्रायेणोपेक्षितं गुणीभूतं वा जातम् । पुरा तु त्रिमुनिव्याकरणस्य प्रणयनकाले प्रणेतृणामाचार्याणां समक्षं सूत्रोदाहरणा-नामर्थः प्रयोगश्च स्पष्ट आसीत् । यतः भाषायां शब्द-प्रयोगं दृष्ट्वैव तत्साधुत्वानुशासनं क्रियते इत्याचार्याणां शैली । तदनन्तरं यथा यथा संस्कृ-तभाषाया व्यवहारो विरलतां गतः तथा तथा पदसिद्धिप्रक्रियायामविच्छि-

---

1. श्लोकोऽयं शंकराचार्यकृते पातञ्जलयोगसूत्रभाष्य-विवरणे उपसंहार-पद्येषु ग्रन्थान्ते निविष्टः अन्यतमः । द्र०-पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यविव-रणम् पृ० 370,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षायां सत्यामपि सूत्रैः व्याकृतानां बहूनामुदाहरणपदानाम् अर्थः प्रयोगश्च सन्दिग्धतामस्पष्टतां वा गतः। यतो हि तदा वैय्याकरणानां पठन-पाठन-परम्परायां पदसिद्धिकरणमेव प्रधानं जातम्, उदाहृतपदस्य अर्थज्ञानं प्रयोगश्च गौणतामभजत्। आचार्य-चारुदेवेनापि अर्वाचीनवैयाकरणानाम् इयं स्थितिः सुस्पष्टं निर्दिष्टा[1]।

अथास्मिन् विषये काचिद् जनश्रुतिरित्थं प्रसरति। कदाचिद् भगवान् पाणिनिराचार्यं आरण्यकेन पथा गच्छति स्म। मध्येमार्गं केनचिदुक्तम्-भगवन्! नानेन पथा गन्तव्यम्, अग्रे व्याघ्रो निवसतीति। तच्छ्रुत्वा आचार्यो व्यचारयत्-विशेषेण आसमन्ताज्जिघ्रतीति व्याघ्रः, काऽनेन मे क्षतिः स्यात्। इत्थं विचिन्त्याग्रे गतः, व्याघ्रेण च निहतः। अस्याः काल्पनिक-जनश्रुतेराधारभूतं—"सिंहो व्याकरणस्य कर्त्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः[2]" इति वचनं श्रूयते। अस्या जनश्रुतेर्नेदं तात्पर्यं यद् व्याघ्रशब्दस्यार्थं आचार्यस्याविदित आसीदिति परन्तु परवर्त्तिकाले येषां वैय्याकरणानां पदसिद्धिमात्रमेव लक्ष्यं जातम्, सिद्धस्य पदस्यार्थज्ञानं प्रयोगश्च गौणोऽभवत् तेषामाक्षेपाय इयं जनश्रुतिः कल्पिता इति गम्यते।

व्याकृतस्य पदस्यार्थज्ञानाभावे वाक्ये तत्प्रयोग असम्भव एवास्ति। एवं च सति व्याकरणस्य प्रयोजनवत्तैव न निष्पद्यते। यतः व्याकृतानां साधुशब्दानाम् अर्थज्ञानपुरस्सरं यथावत् प्रयोग एव व्याकरणस्य मुख्यं फलम्। तथा चोक्तं महाभाष्ये—

---

1. पढते पढाते समय अन्वाख्येय पदों का अर्थ न पूछा जाता है और न बताया जाता है। ऐसा आज ही नहीं, सैंकड़ों वर्षों से यही पद्धति चल रही है। यही कारण है कि कई पदों के अर्थ न्यासकार व पदमंजरीकार को भी स्पष्ट नहीं हैं। "इतिपाणिनि" शब्दप्रादुर्भाव में अव्ययीभाव समास है। इसका क्या अर्थ है और वाक्य में इसका कैसे प्रयोग होता है इसे कोई विरला ही जानता होगा।

द्र०—व्याकरणचन्द्रोदय, प्रथमखण्ड, किंचिद्वक्तव्य— पृ० 2,

2. पञ्चतन्त्रम् (मूलमात्रम्) पृ० 86 चौखम्बा०,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्रावाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ।।[1]

यदधीतं यदविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्[2] ।।

"तस्मादनर्थकं माध्यगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्"[3]। अन्यत्र चाप्युच्यते–

व्याकरणात् पदज्ञानं पदज्ञानादर्थनिर्णयो भवति ।
अर्थात् तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः[4] ।।

अयमेवार्थः पाणिनीयशिक्षायामतीव स्फुटतया निर्दिश्यते–

तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः ।
स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ।।[5]

साम्प्रतिकः खलु वैयाकरणसम्प्रदायः प्रायेण लक्षणैकचक्षुष्को लक्ष्यते । तेनाद्यत्वे प्रक्रियापुरस्सरं पदसिद्धिं कृत्वापि असौ उदाहृतपदानामर्थं प्रयोगविधिं च विशदतया न मीमांसते । तस्माद् उदाहृतपदानाम् अर्थज्ञानस्य प्रयोगविधेश्च वैशद्यं न ज्ञायते । एतस्मात् काशिका-कौमुद्यादि-ग्रन्थानाम् अध्ययनाध्यापन-प्रसङ्गे पद-व्याक्रियायां कृतायामपि बहूनामुदाहृतपदानां सम्यगर्थज्ञानाभावात् तत्प्रयोगे चेतो मुह्यति । एवं सति व्याकरणस्याध्ययनम् अध्यापनञ्चापूर्णमेव तिष्ठति । यतः "लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्" इति पस्पशायाम् आचार्यकात्यायनवचनम् । लक्ष्यम्=उदाहरणम्, लक्षणम्=सूत्रम् । "लक्ष्यं लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवति"

---

1. म० भा० (पस्पशाह्निकम्) प्रथमभागः पृ० 2 (पूना)
2. म० भा० (पस्पशाह्निकम्) पृ० 2 (पूना)
3. म० भा० (पस्पशाह्निकम्) पृ० 2 (पूना)
4. विश्रुता अभियुक्तोक्तिः ।
5. पाणिनीयशिक्षाया आदितो द्वितीयश्लोकः । द्र० "वर्णोच्चारण-शिक्षा" स्वामीदयानन्द, वैदिक यन्त्रालय अजमेर ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति तत्र भगवत्पतञ्जलिमुनि-व्याख्यानम् । अतो व्याकरणज्ञानस्य कात्स्न्र्यमापादयितुं लक्षणैः सह लक्ष्याणां वैशद्येनाध्ययनं परमावश्यकमस्ति ।

इह प्रस्तुतेषु शोध-निबन्धेषु कतिपयपाणिनीयसूत्रोदाहरणानामर्थस्य प्रयोगविधेश्च विशदविवेचना कृता । सा चेत्थम्—

सन्दिग्धार्थविनिर्णयः क्वचिदपि व्याख्यातृहेतूक्तिभिः ।
मीमांसा क्वचिदर्थभेदविषये ग्रन्थान्तरालम्बनात् ॥
अज्ञातार्थगवेषणाय कुहचित् सम्भावनोद्भावना ।
ज्ञातेऽर्थे च कविप्रयोगसहितं वैशद्यसम्पादनम् ॥

निवेदकः
विजयपालशास्त्री

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

व्याकरण-शोधनिबन्धावली

१

अव्ययीभाव-सूत्रम्

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यासम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु (2.1.6)

"सुप् सुपा इति वर्त्तते। विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त्तते तत् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। वचनग्रहणं प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते इति वृत्तिः[1]"। अत्र समीपवचने शब्दप्रादुर्भावे सादृश्ये च यान्युदाहरणानि तानि विव्रियन्ते।

समीपवचने—

समीपवचने "उपकुम्भम्", उपमणिकम्" इत्युदाहरणद्वयं वृत्तौ पठ्यते[2]। तत्र प्रथमं स्फुटार्थम्। द्वितीयमत्र अर्थाप्यते। मणिक इति बृहत्कुम्भ उच्यते, तेन बृहत्कुम्भस्य समीपमित्यर्थः। तथा चामरः—"मणिकः

1. काशिका 2. 1. 6;
2. काशिका 2. 1. 6;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यादलिंजरः[1] इति । अत्र रामाश्रमी टीका—द्वे महाकुम्भस्य "माट" इति ख्यातस्य"[2] । ऐतेन कुम्भो घटः, मणिको महाघट इति स्फुटम् । अत एव च "उपकुम्भम्", "उपमणिकम्" इत्युदाहरणद्वयं साहचर्येण वृत्तौ पठति ।

झुन्झुनूमण्डलान्तर्गतग्रामेषु प्रचरन्त्यां मम मातृभाषायां च महाकुम्भः "मूण" इत्यभिधीयते । एतच्च मणिकशब्दस्यापभ्रंशरूपम् इति प्रतीयते ।

इदमुदाहरणं काशिकातोऽन्यत्र न लभ्यते ।[3]

शब्दप्रादुर्भावे—

शब्दप्रादुर्भावे "इतिपाणिनि", तत्पाणिनि" इत्युदाहरणद्वयं वृत्तौ प्रदर्शितम् । तदेतत्स्पष्टयन्नाह वृत्तिकारः—"शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः"[4] । अयं भावः–पाणिनिरित्ययं शब्दो लोके प्रादुर्भवति, सर्वत्र श्रूयते, प्रकाशते प्रथते–इति यावत् । अत्र "इति" इत्यव्ययं शब्दप्रादुर्भावे वर्त्तते । "पाणिनि" इतिपदं शब्दस्वरूपपरम् अस्ति । तस्य शब्द-प्रादुर्भावेऽर्थे इति इत्यनेन समासः । पाणिनिपदेन समस्तम् 'इति" इत्यव्ययं पाणिनीतिशब्दस्य प्रादुर्भावं प्रकाशतां प्रथितिं वा द्योतयति । तद्यथा 'इतिपाणिनि वर्त्तते" । लोके पाणिनीतिशब्दस्य प्रादुर्भावः प्रकाशता प्रथितिर्वा भवतीत्यर्थः ।

एतादृश एवापर "इतीन्द्रम्" इति प्रयोगो लभ्यते महाभाष्यगतवार्त्तिके । "इन्द्र" इति शब्दस्य प्रादुर्भावः तदर्थः । यज्ञेषु खलु इन्द्रस्या-

---

1. अमर० 2. 9. 31, पृ. 412,
2. अमर० (रामाश्रमीटीकायुतः) 2. 9. 31., पृ०—412,
3. भाषावृत्तौ (2. 1. 6) समीपवचने "उपकुम्भम्" इत्येवोदाहरणं पठ्यते । रामचन्द्राचार्येण "उपकृष्णम्" (प्र०कौ० अव्ययीभावसमासप्रकरणम्) इति पठ्यते । एतदेव भट्टोजिदीक्षित–ओरम्भट्ट–विश्वेश्वरसूरिप्रभृतिभिः स्वे स्वे ग्रन्थे गृहीतम् ।
4. काशिका 2. 1. 6;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ह्वानार्थं मन्त्रस्तुतिप्रसंगेन भूयो भूयः इन्द्र इन्द्र इति शब्दः प्रादुर्भूतो भवति। एवमाहूतः पुरुहूतो यज्ञेषूपतिष्ठते-इत्यस्मिन् प्रसंगे स प्रयोगः—

(वार्त्तिकम्) "इतीन्द्रावद्वा"।[1]

"तद्यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशत आहूतो युगपत् सर्वत्र भवति। एवमाकृतिरपि युगपत् सर्वत्र भविष्यति" इति भाष्यम्।[2]

अत्र "इतीन्द्रम्" इत्यतो वतिप्रत्यये कृते "इतीन्द्रवद्" इति प्रयुज्यते। तथा चात्र कैय्यट आह—"शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः[3]।

एवं "तत्पाणिनि" इत्यपि बोध्यम्। अत्र तदित्यव्ययं गृह्यते। यथा चात्र हरदत्त आह—"तच्छब्दो निपातोऽप्यस्ति" इति। स चात्र शब्दप्रादुर्भावे वर्त्तते। "पाणिनि" इति पदं शब्दस्वरूपपरम् अस्ति। तस्य शब्दप्रादुर्भावेऽर्थे तदित्यनेन समासः पाणिनिपदेन समस्तं "तद्" इत्यव्ययं पाणिनीति शब्दस्य प्रादुर्भावं प्रकाशतां प्रथितिं वा द्योतयति। तद्यथा—

तत्पाणिनि वर्त्तते लोके। पाणिनीति शब्दस्य प्रादुर्भावः प्रकाशता प्रथितिर्वा भवतीत्यर्थः। पाणिनीयनाटके दर्शनकेसरिणा पण्डितगोपालशास्त्रिणाप्ययमेवार्थः स्फुटं प्रतिपाद्यते।

---

1. महाभाष्यम्, प्रदीपोद्योतसहितम्, द्वितीयो भागः, "सरूपाणामेकशेषः" (1. 2. 64) इति सूत्रस्य 41 तमं वार्त्तिकम्। पृ०—147, हरयाणा साहित्यसंस्थान, गुरुकुल झज्जर (रोहतक)
2. काशिका 2. 1. 6;
3. नाटके ग्रामाध्यक्षेण इतिपाणिनिशब्दार्थं पृष्टः परिषत्स्थविर आह........ "पाणिनिशब्दस्य लोके प्रादुर्भावः प्रकाश इत्यर्थः। अर्थात् जगति सर्वत्रैव अहो पाणिनिः। स हि कीदृक् शब्दशास्त्रनिष्णातो विद्यते। धन्यं तस्य वैदुष्यमित्येवं प्रतिजनं तस्य प्रशस्तिः श्रूयते इति"। पाणिनीयनाटके द्वितीयं दृश्यम्, पृ०—9,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथैतादृशा अन्ये प्रयोगा इत्थं भवन्ति—

1. पुराकाले सर्वत्र इतिपाणिनि भवति स्म, साम्प्रतं तु न तथा, संस्कृताध्ययनस्य वैरल्यात् ।
2. पराजितेषु शकेषु भारते सर्वत्र इतिविक्रमादित्यं बभूव ।
3. भारतवर्षे न तथेतिबुद्धं भवति यथा जयपाणिब्रह्मदेशादिषु ।
4. कश्मीरेभ्य आकुमारि तद्रामम् इतिकृष्णंच श्रूयते ।

अथ कवीनां प्रयोगाः । अर्जुनरावणीये—

"महात्मना येन च नीतिभाजा दुरापमित्यर्जुनमित्यवापे"[1] ।

येन नीतिभाजा कार्त्तवीर्येण महात्मना "इत्यर्जुनम्" अवापे, स्वनामभूतस्य "अर्जुन" इति शब्दस्य प्रादुर्भावो लब्धः । राजोचित-कर्मभिः स्वनाम-विश्रुतिरूपं दुर्लभं यशः प्राप्तम् इति भावः ।
द्व्याश्रयकाव्ये—

नानुज्येष्ठमयुध्यन्तेतिमूलराजमिच्छवः ।[2]

"अर्बुदात् प्राच्या नृपा अनुज्येष्ठं ज्येष्ठानुक्रमेण नायुध्यन्त । क्रमं मुक्त्वाहमहमिकयाऽयुध्यन्त इत्यर्थः । कीदृशाः सन्तः ? इतिमूलराजम्, मूलराजशब्दस्य जयोत्थां ख्यातिमिच्छवः" इतीयमत्र अभयतिलकगणि-टीका[3] ।

---

1. अर्जुन० 4. 4;
2. द्व्याश्रय० 5. 41; पृ०—385;
3. " "

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुभद्राहरणे—

इतिक्षमाभर्त्रितिभीमसेनम्
इतिद्युमत्सून्वितिदस्रपुत्रौ ।
बभूव तेषामिति दिक्षु शब्दः
स्वं भूरि सम्पादयतां स्ववीर्यैः ॥[1]

अत्र काव्यकारस्य स्वोपज्ञा टीका—"तेषामित्थं दिक्षु शब्दो बभूव । कथमित्यत्राह—इति क्षमाभर्त्रित्यादि ।..........इतिशब्दस्य शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावः । तस्याव्ययत्वात् सुपो यथायोगं लुगभावौ । अहो युधिष्ठिरस्सुराजा, अहो भीमसेनो बलवान्, अहो अर्जुनस्सकलगुणसम्पन्नः, अहो अश्विसुतावभिरूपबुद्धिमन्ताविति तेषां दिक्षु शब्दः प्रादुर्बभूव । जातावेकवचनम् । शब्दाः प्रादुर्बभूवुः[2] इति ।

सादृश्यवचने—

अत्राह वृत्तिकारः—"सादृश्यं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते यथार्थं इत्येव सिद्धम् ।[3]" अयं भावः—प्रकृतसूत्रेण यथार्थे समासविधानं क्रियते, यथार्थे यदव्ययं तत् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति । चत्वारश्च यथार्थाः, योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति । तेन यथार्थं इत्येव सादृश्ये सिद्धं समासविधानम्, पुनः कथं सादृश्ये इत्युच्यते इति मनसिकृत्य प्रश्नः । अथ उत्तरमाह—"गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्, सदृशः किख्या सकिखि[4]" इति । अयमभिप्रायः यदि सादृश्ये इति नोच्येत तदा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात् प्रधानं भवति तदैव स्यात् सादृश्यं किख्या सकिखीति । गुणभूते तु न स्याद्, अस्माद् वचनाद् भवति । सदृशः किख्या "सकिखि" इति । अत्र सादृश्य-

---

1. सुभद्रा॰ 1. 69, पृ॰—29,
2. सुभद्रा॰ 1.69, पृ॰–29,
3. काशिका 2 .1. 6,
4. काशिका 2. 1. 6,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तः प्राधान्यमस्ति सादृश्यं च गुणभूतम् । तदिदं पुनः सादृश्य-वचनाल्लभ्यते ।

प्रकृतसूत्रेण यथार्थे समासविधानं क्रियते । तत्र यथार्थाश्चत्वारः प्रदर्शिता वृत्तौ—योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति । तत्र क्रमेण योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिष्वेव वृत्तिकारेणोदाहरणानि प्रदर्शितानि, सादृश्ये तु न । अत्र पुनः सादृश्यग्रहणस्य गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादिति प्रयोजनमुक्त्वा सदृशः किख्या "सकिखि" इत्युदाहरणमुपन्यस्तम् अत्र हि सादृश्यं गुणभूतम् । तद्वांश्च प्रधानभूतः । एतेनेदं गतं यत्पूर्वं यथार्थतया प्रतिपादिते सादृश्येऽपीदमेवोदाहरणं भविष्यति, परन्तु तत्र सादृश्यं प्रधानभूतं गंस्यते पूर्वपदार्थप्रधानत्वादव्ययीभावस्य । तद्यथा सादृश्यं किख्या सकिखि । किखीतुल्यता इत्यर्थः । यदा च पुनः सादृश्य-वचनाद् गुणभूतेऽपि सादृश्ये समासः, तदा सदृशः किख्या "सकिखि" इत्येवम् इदमुदाहरणं भवति । इत्थमिदमेकमेवोदाहरणं द्विधा व्याख्यातम् उभयत्रोपतिष्ठते । यथार्थं इत्यत्र सादृश्ये प्रधानभूते । पुनः सादृश्यवच-नाच्च सादृश्ये गुणभूतेऽपीति ।

उदाहरणे "किखी शब्दः पठ्यते । अपचितपरिमाणा शृगाली किखी इति हरदत्तः[1] । सादृश्यं किख्या सकिखि । तथा च सदृशः किख्या सकिखि

---

1. एतदेव च हेममतम्—"शिवाभेदेऽल्पके किखी" । अभि० चिन्ता० 356, पृ०—311, स्वामिद्वारिकादासशास्त्रि—कालिकाप्रसादशुक्लाभ्यां सम्पाद्य काशिकावृत्त्या सह प्रकाशितायां पदमंजर्यां (काशिकान्यास-पद० युता० द्वितीयोभागः 2. 1. 6. पृ०—23) अपचितपरिमाणः शृगालः किखी इति पुंल्लिगार्थनिर्देशो लभ्यते । सोऽयमसाधुपाठः । कुतः ! किखीशब्दस्य स्त्रीलिंगप्रकृतित्वात् । हरदत्तमिश्रकृतपाठश्च स्त्रीलिंगार्थविशिष्ट एवासीत् । यथाह माषावृत्तेः सम्पादकः श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्यः अपचिपरिमाणा शृगाली किखी इति हरदत्तादयः (भाषा० 2. 1. 6 इति सूत्रस्य टिप्पणी, पृ० 62) भट्टोजिदीक्षितोऽपि हरदत्तमनुसरन् शब्दकौस्तुभे (2. 1. 6.) स्त्रीलिंगार्थविशिष्टमेव पाठं निर्दिशति—"अपचित-परिमाणा शृगाली किखी" इति । अयमेव च पाठो विश्वेश्वरसूरिणा व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधौ (2. 1. 6) गृह्यते ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति । अत्र सादृश्ये सदृशे चार्थे सह शब्दो वर्त्तते । तस्य "अव्ययीभावे चाकाले[1]" इति स-भावः । "अव्ययीभावश्च[2]" इति नपुंसकत्वाद् "ह्रस्वो नपुसंके प्रातिपदिकस्य[3]" इति ह्रस्वः ।

अथास्योदाहरणस्य प्रयोगः । सादृश्ये प्रधानभूते—

सकिखि देवदत्ताया अस्ति ।

कश्चिद् दुर्बलाम् अपचितपरिमाणां देवदत्तां दृष्ट्वाह—देवदत्तायाः[4] सकिखि किखीतुल्यता अस्ति, अपचितपरिमाणत्वात् ।

तथा च—सकिखि दृश्यते देवदत्तायाः । किखीसदृशता दृश्यते देवदत्ताया अपचित-परिमाणत्वात् । "सकिखि" इति अप्रसिद्धोहारणं चिरन्तन-प्रयोग इति हरदत्तः । एतेन ज्ञायते पुरातनपरम्पराप्राप्तत्वाद् अप्रसिद्ध-मपीदमुदाहरणं वृत्तिकारेण गृहीतम् इति । इत्थमन्यानि चाप्युदाहरणा-न्यत्र भवन्ति । तद्यथा नारायणभट्टस्य—

"सकृष्णम् अस्ति पार्थस्य" तत्सादृश्यमित्यर्थः[5]

हरिनामामृतव्याकरणे च—

हरेः सादृश्यं सहरि प्रद्युम्ने[6] इति ।

अन्यच्चापि—यूनः प्रद्युम्नस्य सकृष्णं दृष्ट्वा व्यामुह्यन्ति स्म जनाः कृष्णोऽयमाहोस्वित् प्रद्युम्न इति ।

---

1. अष्टा० 6. 3. 80,
2. अष्टा० 1. 1. 40,
3. अष्टा० 1. 2. 47,
4. काशिका न्यास-पद० युता द्वितीयो भागः, 2.1.6; पृ०—23;
5. प्र० सर्व० चतुर्थोभागः समासखण्डः, पृ०—4,
6. हरि० व्या० समासप्रकरणम्—1854, पृ०—807,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ गुणभूते सादृश्ये उदाहरणवाक्यानि—

सदृशः किख्या सकिखि। देवदत्तेयं सकिखि विद्यते अपचितपरिमाणत्वात् किखी-सदृशी अस्तीत्यर्थः।

प्रक्रियासर्वस्वे—

सकृष्णं पार्थः[1]। कृष्णसदृशोऽस्तीत्यर्थः। सादृश्यमत्र सदृशपर मिति भट्टः[2]।

अन्यच्च—आकृत्या गुणैश्च प्रद्युम्नः सकृष्णं बभूव। कृष्णसदृशो बभूवेत्यर्थः।

अथ श्रीहर्षस्य प्रयोगः—

सपल्लवं व्यास-पराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु।
तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं ववृते पुराणम्॥[3]

अत्र पाणिपक्षे "सपल्लवम्" इति सादृश्येऽव्ययीभावः। पल्लव-सदृशम् इत्यर्थः।

—□—

1. प्र० सर्व० चतुर्थो भागः समासखण्डः, पृ०—4;
2. प्र० सर्व० चतुर्थो भागः समासखण्डः पृ०—4;
3. नैषधीय० 10. 84,
अत्र श्रीमन्नारायणकृता नैषधीयप्रकाशभिधा टीका—पुराणं तत्प्रसिद्धं यस्थं पाणियुग्मं जातम्। किम्भूतम्? सपल्लवं कथाख्यायिकादियुक्तम्।............ किसलयसदृशं वा। तथा व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावान्निर्मितत्वाद् उभयीभविष्णु पुराणोपपुराणतां प्राप्तं मत्स्यकूर्मपद्मवाराहादिपदैरुपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानम्। अथ च रेखारूपमत्स्यपद्मचक्रादिसामुद्रिकलक्षणैरुपलक्ष्यमाणम्, पुराणमेव करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः। तत्पुराणमिवि वा। सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽव्ययीभावः। पृ०—430;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२

नदीभिश्च [2. 1. 20]

सङ्ख्या इत्यनुवर्तते। नदीवचनैः शब्दैः सह सङ्ख्या समस्यते। अव्ययीभावश्च समासो भवति। समाहारे चायमिष्यते इति वृत्तिः [1]।

उदाहरणानि—

सप्तगंगम्। द्वियमुनम्। पंचनदम्। सप्तगोदावरम्।[2] समाहारे समासस्येष्टत्वाद् उदाहरणानि समाहारविषयाण्येव। एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। समाहाराच्चात्र नदीनां सम्भूयैकप्रवाहतारूपोऽर्थोऽभिप्रेतोऽस्ति।

सप्तगंगम्—

सप्तगंगाः समाहृताः सप्तगंगम्। सप्तानां गंगानां समाहारे इदमुदाहरणं भवति। गंगा च पुनरेका एवेति सार्वलौकिकम्। कथं तर्हि-

1– काशिका 2.1.20;

2– काशिका 2.1.20;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दमुदाहरणं स्यात् ? अत्राह नारायणभट्टः—सप्तधाभूतानां गंगास्रोतसां समूहः सप्तगंगमिति[1]। इत्थं चेदमुदाहरणमुपपद्यते।

क्व खलु गंगा सप्तसु स्रोतस्सु विभक्ता क्वच पुनस्तेषां समाहारो जातो यो हि सप्तगंगमित्युच्यते—इत्येतदन्वेष्टव्यमस्ति।

अनुश्रुत्या चैतत् शृणुमो यद् हरद्वारस्य सप्तसरोवर इति नाम्ना सम्प्रति ख्याते स्थले गङ्गा सप्त ऋषीन् तपस्यतो दृष्ट्वा सप्तभिर्धाराभि-र्विभक्ता सती तदासनानि परिहृत्याग्रे गता, ततश्च तान् ऋषीन् अतिक्रम्यैकप्रवाहतां प्राप्ता इति। सप्तसरोवराख्ये स्थाने अद्यापि विख्यातः सप्तर्षि–आश्रमो विद्यते।

द्वियमुनम्—

द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनम्। द्विधाभूतयोर्यमुनास्रोतसोः समाहार इत्येवार्थोऽत्रापि प्रतीयते। ननु क्वस्विद् यमुना द्विधा विभक्ता, क्व च पुनस्तस्याः समाहार इत्येतदपि नूनं गवेषणीयमस्ति।

पंचनदम्—

पंचानां नदीनां समाहारः पंचनदम्। पंचानां नदीनां संगमे सति यो ह्येकः समुदितप्रवाहः स पंचनदम्। समासन्तोऽच्।[2] "अव्ययीभावश्च"[3] इति नपुंसकत्वम्। एतच्च पञ्चानां नदीनां समाहाररूपं पंचनदं काशी-खण्डस्थं तीर्थम् इति वर्ण्यते स्कन्दपुराणे—

1— प्र० सर्व० चतुर्थोभागः समासखण्डः, पृ०—7,

2— कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः।
गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि॥
इतिवचनादच् समासान्त इति न्यासे। द्र० काशिका न्यासपदमंजरीयुता, द्वितीयो भागः पृ०—38,

3— अष्टा० 2.4.18,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।
गंगा च यमुना चैव पंचनद्योऽत्र कीर्तिताः ।।

अतः पंचनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तत्राप्लुतो न गृह्णीयाद् देहं ना पांचभौतिकम् ।।

तीर्थानि सन्ति भूयांसि काश्यामत्र पदे पदे ।
न पंचनदतीर्थस्य कोट्यंशेन समान्यपि ।।

अस्मिन् पंचनदीनां वै सम्भेदेऽघौघनाशिनि ।
स्नानमात्रात् प्रयात्येव भित्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ।।[1]

महाभारते चापि विविधतीर्थवर्णन-प्रसंगे इदं तीर्थत्वेन निर्दिश्यते—

अथ पंचनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पंच यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ।।[2]

सुभद्राहरणेऽपि पंचानां नदीनां समाहारभूतं पंचनदं नाम तीर्थम् इत्यभिमन्यमानेन कविना उदाहरणमिदं प्रयुज्यते—

सह स्ववंशप्रभवैर्महर्षिभि
वंने वने बह्वृषि यत्र तिष्ठति ।
विकल्मषं पंचनदादिमज्जनै
शिवैश्शनैर्गंगजलैः समाप्लुतम् ।।[3]

'स्थानमेतत् सम्प्रति काश्यां "पंचगंगाघाट" इति नाम्ना विश्रुतम्

1– स्कन्दमहापुराणम्, (द्वितीयो भागः) काशीखण्डोत्तरार्धे– अध्यायसंख्या 59, श्लोक संख्या 115–118,

2– म० भार० 3.83.41, (पूना)

3– सुभद्रा० 10.13;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन (2. 1. 30)

अत्र सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु काशिकापुस्तकेषु "शंकुलाखण्डः" "किरिकाणः" इति क्रमेणेदम् उदाहरणयुगलं प्रदर्शितम् अस्ति। शंकुलया खण्डः शंकुलाखण्डः शंकुलेति शस्त्रविशेषः। तेन कृतः खण्डः शंकुलाखण्डः इति स्फुटार्थकमेतत्। अथ किरिकाण इति विविच्यते। किरिणा काणः किरिकाणः। किरिरिति शब्द औणादिकः सूकरपर्यायः। "कृगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च"[2] इति कृधातोर् इः प्रत्ययः।[3] किरति विक्षिपति भुव-

---

1– अत्र शब्दकल्पद्रुमः—"शंकुला—उत्पलपत्रिकायाम् इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः, पूगकर्तनी "जाँती" इति भाषा इति केचित्"।
भागः 5, पृ॰—10, उत्पलपत्रिकाशब्देनात्र उत्पलपत्राकारः शस्त्रविशेषोऽभिप्रेतोऽस्ति।

2– उणादिकोशः 4, 141, पृ॰—97,

3– कुंजुण्णिराजसम्पादितं महादेववेदान्तिवृत्तियुतं संस्करणम्।
अत्र किद् इत्यनुवर्त्तते। एभ्यः इः प्रत्ययः स च किद् इत्यर्थः। ऋत इद्धातोः (अष्टा॰ 7. 1. 100) इति इत्वं रपरत्वं च।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिति किरिः सूकरः[1]। तेन "किरिकाणः" इत्यस्य सूकरेण कृतः काण इत्यर्थो लभ्यते।

अथ विचार्यते—यथा शंकुलया खण्ड एव क्रियत अतो युज्यते शंकुलाखण्ड इत्युदाहरणम्। तथा किरिणा प्रहृतः काण एव क्रियत इति न युज्यते। ननु च यदि किरिणा प्रहृतस्य कस्यचिद् आकस्मिकं काणत्वं स्यात् तदापीदं न युज्यते, लोकप्रसिद्धार्थस्यैवोदाहरणत्वेन समाहृतत्वात्। सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वान्मूर्धाभिषिक्तमिदमुदाहरणं कथम् अप्रसिद्धार्थकं स्यात्।

किरिकाणः इति पाठस्य समीक्षा

इह किरिकाण इत्यस्य स्थाने गिरिकाण इत्येव पाठो युक्तः प्रतीयते। गिरिरित्यपि औणादिकः शब्दः। "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च[2] इति गॄधातोर् इः प्रत्ययः। गिरिशब्दोऽयं पर्वते वर्त्तते,नेत्ररोगभेदे गिरियके (कन्दुके) गीर्णौ (निगरणे) पूज्ये च वर्तते[3]। यो हि नेत्ररोगभेदे वर्तते स खल्वत्र गृह्यते। गिरिणा नेत्ररोगेण कृतः काणः गिरिकाण इति।[4]

1— महादेववेदान्तिकृतोणादिवृत्तौ (4.141), किरिशब्दः सूकरार्थको निर्दिष्टः। पृ० 97, हेमचन्द्राचार्योऽपि किरिशब्दं सूकरपर्यायत्वेन पठति— किरः किरिः भूदारः सूकरः कोलो वराहः क्रोडपत्रिणौ।
अभि० चिन्ता० 4.353,

2— उणादिकोशः 4. 141; पृ० 97;

3— "कॄगॄशॄपॄ०" इतिसूत्रव्याख्याने महादेववेदान्तिना गिरिशब्दस्येमे अर्था इत्थं निर्दिश्यन्ते—

"..................किरिः कोले गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदि।
अद्रौ गिरियके योषिद् गीर्णौ पूज्ये पुनस्त्रिषु"॥

उणादिकोशः 4० 141, पृ०—97,
तथा च हेमचन्द्राचार्यः—

"गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके, शैले गिरियके गीर्णौ" इति
अनेकार्थसंग्रहः 2.412–413, पृ०—34,

4— तथाहि वाचस्पत्यम्—"गिरिकाणः—गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काणः" इति। (वाच० भागः 4, पृ०—2589) कोऽयं नेत्ररोगः? एतत्त्वत्र न दर्शितम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ कोऽस्य नेत्ररोगो येन जनः काणो भवति ? नेत्रे समुद्गतो विकृतमांसग्रन्थिर्यो हि दृष्टिमवरूणद्धि स गिरिसंज्ञो नेत्ररोगः ।[1] गिरत्यावृणोति दृष्टिमिति गिरिः[2] स च प्रायेण एकस्मिन्नेव नेत्रे भवतीति लोके दृश्यते । तेन जनः काणो भवति अत उच्यते गिरिकाण इति । यथा शंकुलया खण्डो भवतीति युज्यते सामर्थ्यात् तथा गिरिणा नेत्ररोगेण काणो भवति इत्यपि युज्यते । इत्थ सुसंगतार्थमेतद् भवति गिरिणा काणः गिरिकाण इति ।

1– "हिन्दी शब्दसागर" इत्याख्ये कोशे गिरिशब्दस्य षष्ठोऽर्थः इत्थं निर्दिश्यते– 6. "आंख का एक रोग जिसमें ढेंढर या टेंटर निकल आती है और आंख कानी हो जाती है" । हिन्दी० भाग 3, पृ०–1286, काशीनागरी प्रचारिणी सभा 1968, अथ ढेंढर (टेंटर) इति किम् ? "ढेंढर—आंख के डेले का निकला हुआ विकृत मांस" । हिन्दी० भाग 4, पृ० 1980, काशी-नागरी० 1968, अथ "डेला" इति किम् ? "डेला–आंख का सफेद उभरा हुआ भाग, जिसमें पुतली होती है" । हिन्दी० भाग० 4, पृ०–1959, काशीनागरी० 1968 ।

2– चरक'सुश्रुत-अष्टांग-हृदय-शाङ्र्गधरसंहिता-माधवनिदान-भावप्रकाशप्रभृतिषु आयुर्वेदीयग्रन्थेषु नेत्ररोगपरिगणनप्रसंगे "गिरि" इति नाम न निर्दिश्यते । रोगोऽयं तत्र केनाभिधानेनाभिहित इति विवेचनीयमवशिष्यते । पुरा कस्मिन् आयुर्वेदीये ग्रन्थे गिरिनाम्ना अस्य नेत्ररोगस्य वर्णनमासीद् इत्यप्यन्वेष्टव्यमस्ति । यद्यपि—"गॄ निगरणे इति पठ्यते, अनेकार्थत्वात्तु धातूनाम् आवरणेऽप्ययं दृष्टव्यः । तथा च नारायणभट्टः पर्वतवाचकस्य गिरिशब्दस्य निर्वचनमाह–(गिरित्यावृणोति गमनमिति गिरिः") प्र० सर्व० उणादिखण्डः 4. 155, पृ० 111) । एवं गिरत्यावृणोति दृष्टिमिति गिरिर्नेत्ररोगविशेषः । अथवा औपम्याद् एतद् दृष्टव्यम्-गिरिरिव गिरिरिति । तद्धि नेत्रे गिरिरिवोत्थितं भवति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्प्रत्युयलभ्यमानेषु मुद्रितकाशिका-पुस्तकेषु महाभाष्यपुस्तकेषु च "किरिकाणः" इति पाठो लभ्यते[1] ।

आधुनिक-ग्रन्थप्रणेतृभिः स यथादृष्टं प्रतिपाद्यते ।[2]

शब्दकौस्तुभेऽपि "किरिकाणः" इति पाठो दृश्यते[3] । भट्टोजिदीक्षितकृतो मूलपाठस्तु "गिरिकाणः" इत्येवासीदिति सिद्धान्तकौमुद्यन्तर्ग-

---

1– काशिका अनन्तशास्त्रिसम्पादिता, चौखम्बा (1931)
काशिका शोभितमिश्रसम्पादिता, चौखम्बा (1952)
काशिका नारायणमिश्रसम्पादिता, चौखम्बा (1969)
काशिका (न्यासपदमंजरीयुता) स्वामिद्वारिकादास–कालिकाप्रसादाभ्यां सम्पादिता (प्राच्य भारती प्रकाशन वाराणसी (1965)
काशिका आर्येन्द्रादिभिः सम्पादिता (1969)
महाभाष्यम्, गुरुप्रसादशास्त्रिसम्पादितम् (1939)
महाभाष्यम् (मूल, मराठी भाषान्तर सहित) वासुदेवशास्त्रि-अभयंकर-सम्पादितम्, शके 1863, महाभाष्यम्, वेदव्रतशास्त्रिसम्पादितम् (1964)
महाभाष्यम्, कील्होर्न महाशयेन सम्पादितम्, तस्य तृतीयसंस्करणम् (1952) पूना, कील्होर्नमहाशयेन सम्पादिते महाभाष्ये, उस्मानियाविश्वविद्यालस्थ संस्कृतपरिषदा प्रकाशितायां काशिकायां च पाठान्तराणां संकलनमस्ति । तत्र "गिरिकाणः" इतिपाठस्तु पाठान्तरत्वेनापि न दृश्यते । एतेन ज्ञायते काशिका–महाभाष्यपुस्तकेषु बहोः कालादयं पाठो विपर्यासं गतः । अतः सङ्गृहीतमातृकासु स पाठः सम्पादकैर्नलब्धः ।

2– तद्यथा पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुना अष्टाध्यायीप्रथमावृत्तौ—"किरिकाणः" (सूअर के द्वारा काना किया)" इति ।
अष्टा० प्र० 2.1.30, पृ०—198, प्रथमं संस्करणम् (1964) देवप्रकाशपातंजलेम अष्टाध्यायी-प्रकाशिकायाम्-"किरिणा काणः" किरिकाणः इति ।
अष्टा० प्रका० 2.1.30, पृ०—93, प्रथमसंस्करणम् (सं० 2021 वि०) आचार्यचारुदेवेन व्याकरण-चन्द्रोदये—"किरिणा काणः" किरिकाणः (सूअर द्वारा जो काणा बना है)" इति ।
व्या० चं०, प्रथमखण्डः, समासप्रकरणम्, पृ० 91, प्रथम-संस्करणम् (1969)

3– श० कौ० 2. 1. 30,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तयोणादिव्याख्या सूच्यते । "कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च" इति सूत्रं व्याख्यन्नाचार्यं स्तत्राह–"इः कित् स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः, गिरिणा काणः गिरिकाणः[1] "इति । एतेन स्फुटतरमिदं गम्यते यच्छब्दकौस्तुभेऽपि "गिरिकाणः" इत्येवाचार्यकृतः पाठ आसीत् । पश्चात्तु लिपिकरप्रमादान्मुद्रणदोषाद्वा भ्रष्टः स पाठः ।

पुरुषोत्तमदेवेन भाषावृत्तौ "शंकुलाखण्डः" इत्युदाहृत्य द्वितीयमुदाहरणं "शलाकाकाणः" इति प्रदर्शितम्[2] । मन्ये "किरिकाणः" इत्येतद् असंगतार्थं विपर्यस्तपाठमुदाहरणं ,दृष्ट्वास्य स्थाने तेन "शलाकाकाणः इति स्पष्टार्थकमुदाहरणमुपन्यस्तम् । अथवा एतदपि सम्भाव्यते यद् "गिरिकाणः" इति दृष्ट्वापि "गिरिरिति नेत्ररोगे न तथा प्रसिद्धो यथा पर्वते" इति मनसिकृत्य तस्य स्थाने सुगमार्थकं "शलाकाकाणः" इत्युदाहृतम्, सुकुमारमतीनां स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् इति ।

पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायस्य मुद्रितग्रन्थेषु अद्यापि "गिरिकाणः" इति पाठ एव दृश्यते । चान्द्रवृत्तौ गिरिकाण इति स्फुटं पठ्यते[3] । चान्द्रवृत्तिश्च काशिकातः प्राग्भवा । ऐतेन ज्ञायते काशिकातः पूर्वम् अस्यसूत्रस्येदमुदाहरणं प्रसिद्धमासीत् । तदेव च वृत्तिकारेण गृहीतम् । अतः काशिकायां मूलपाठो गिरिकाण इत्येव आसीद् इति वक्तुं युक्तम् । चान्द्रवृत्तिकारेण चायं पाठो भाष्याद् गृहीतः स्याद् । एतेन भाष्येऽपि पूर्वम् अयमेव पाठ आसीद् इत्यनुमीयते ।

1– सि० कौ० (बालमनोरमायुतसंस्करणम्) चतुर्थभागः, उणादिषु चतुर्थः पादः, सूत्रसंख्या 582, पृ० 589, चौखम्बा ।

2– भाषा० 2. 1. 30,

3– "गिरिकाणः" काणादिभावे गिर्यादीनां करणत्वात् ।
चान्द्रवृत्तिः 2.2.16, पृ०–191,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जैनेन्द्रव्याकरणमहावृत्तौ[1] शाकटायनव्याकरणस्य चिन्तामणिवृत्तौ[2] मलयगिरिशब्दानुशासने सवृत्तिके[3] हैमप्रक्रिया–प्रकाशमहाव्याकरणे[4] प्रयोगरत्नमालाव्याकरणे[5] च गिरिकाण इति पाठ एव विद्यते ।

गिरिकाणो देवदत्त इत्यादिः प्रयोगः । गिरिकृतकाणगुणको देवदत्त इत्यर्थः । काण इत्यस्य काणत्वगुणविशिष्टो देवदत्तादिरित्यर्थं इति प्रकृतसूत्रगतस्य "गुणवचनेन" इति पदस्य व्याख्याने भाष्ये वृत्तौ च प्रतिपत्तिपुरस्सरं प्रतिपादितम्[6] ।

—□—

1– जैने० महा० 1.3.27, पृ०–51;
2– शाक० चिन्ता० 2.1.36, पृ०–169;
3– मलय० नाम्नि अष्टमः पादः, सूत्रसंख्या 13, पृ०–114;
4– हैमप्र० (पूर्वार्धम्) तत्पुरुषप्रकरणम्, पृ०–279;
5– प्रयो० व्या० समासविन्यासः 66, पृ०–128;
6– म० भा० 2.1.30,
काशिका 2.1.30;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४

उपमानानि सामान्यवचनैः (1.2.55)

अत्र शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता, कुमुदश्येनी, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला, इतीमान्युदाहरणानि काशिकायां प्रदर्शितानि[1] तत्र "शस्त्रीश्यामा" इत्येकमुदाहरणं भाष्ये दृश्यते[2]। तदितराण्युदाहरणानि वृत्तिकारेण सम्प्रत्यनुपलब्धाभ्यः प्राचीनवृत्तिभ्यः संकलितानि स्वयं वा कल्पितानीत्यवकल्पयामः।

काशिकागतानि शस्त्रीश्यामा, कुमुदश्येनी, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला, इतीमान्युदाहरणानि शाकटायनव्याकरणस्य चिन्तामणि-[3] वृत्तौ जैनेन्द्रव्याकरणस्य महावृत्तौ[4] प्रयोगरत्नमालाव्याकरणे[5] च दृश्यन्ते।

1– काशिका 2.1.55,

2– किं पुनरिहोदाहरणम् ? शस्त्रीश्यामा। म० भा० 2.1.55,

3– शाक० चिन्ता० 2.1 63,

4– जैने० महा० 2.3.50,
"अत्र हंसगद्गदा" इत्यस्य स्थाने "हंसगमनी" इति पठ्यत इति विशेषः।

5– प्रयोग० व्या०; समासविन्यासः 44, पृ० 124,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रेमानि काशिकात एव गृहीतानीति गम्यते । अथैषामर्थः प्रयोगश्च विमृश्यते—

शस्त्रीश्यामा—

शस्त्रीव श्यामा शस्त्री श्यामा देवदत्ता । अत्र केचन शस्त्रीव श्यामा=काला=कृष्णवर्णा इत्यर्थापयन्ति । तद्यथा—

"शस्त्रीश्यामः क्वेति जल्पन्[1]

इति हेमचन्द्राचार्यकृतः प्रयोगः । द्व्याश्रयकाव्यटीकायाम् अभयतिलकगणी तस्यार्थमाह—"शस्त्रीश्यामः क्षुरिकेव कालः[2] इति । तदिदमयुक्तमिति युधिष्ठिरमीमसांकः । मीमासंकमहोदयस्य मतेन शस्त्रीश्यामेत्युदाहरणस्य शस्त्रीव श्यामा कान्तिमती इत्यर्थो भवति । स हि श्यामशब्दमिह कान्त्यर्थपरं प्रतिपादयति[3] ।

1– द्या० 5.81, पृ० 407,

2– „ „ „

3– "शस्त्रीश्यामा में श्यामा शब्द का अर्थ काला नहीं है। कोई भी शस्त्री=कृपाण या तलवार काली नहीं होती, उस पर चमक (पालिश) की हुई होती है। उस पालिश से वह चमकती है। अतः जिस युवक और युवती का मुख उसके ओज से देदीप्यमान हो, उसके लिये श्याम और श्यामा शब्द का संस्कृत भाषा में प्रयोग होता है। चाहे उस युवक-युवती का रंग गौर हो, गेंहुआ हो, अथवा पक्का रंग हो, चाहे कृष्णवर्ण हो। यदि शस्त्रीश्यामा में श्याम शब्द कृष्ण वर्ण का ही वाचक माना जाये, तो चमक (=पालिश) रहित शस्त्री तो शस्त्र धर्म रहित होने से शस्त्री ही नहीं कहलायेगी। प्रत्येक शस्त्री चमक युक्त ही होती है, उसमें कृष्णवर्णत्व नहीं होता। बिना चमक की, या जंग खाई काली शस्त्री ही नहीं होती। इसलिये किसी भी युवक-युवती के लिये यदि संस्कृत-साहित्य में श्याम या श्यामा का प्रयोग होवे तो श्याम श्यामा के प्रयोगमात्र से उसे पक्का या काला वर्ण नहीं समझना चाहिये"। म० भा० हिन्दी-व्याख्या, तृतीय-भागः, 2.1.54, पृ० 141;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ सोमेश्वरभूपतिविरचितस्य मानसोल्लासाख्यस्य ग्रन्थस्य वचनमप्यत्र प्रकृतस्यार्थस्योपोद्बलकमिति प्रस्तूयते—

"खड्गश्यामाननाः काश्चित् काश्चित् स्वर्णसमप्रभाः"[1]

स्त्रियो राजोपान्ते स्युरित्यस्य शेषः। "अत्र खड्गश्यामाननाः" इत्यनेन खड्ग इव श्यामं कान्तम् आननं यासां ताः स्त्रिय इत्यर्थो लभ्यते। कृष्णत्वं त्वत्र प्रतिपादयितुं न शक्यम्। अतः "शस्त्रीश्यामा" इत्यस्यापि शस्त्रीव कान्तवर्णा स्त्री इत्येवार्थ इति गम्यते।

कुमुदश्येनी—

कुमुदमिव कुमुदकुसुममिव श्येनी=श्येता=श्वेता या सा "कुमुदश्येनी"[2] इत्युच्यते। तथा हि व्याकरणचन्द्रोदये—

"कुमुदश्येनी बलाकपंक्तिः[3]" इति वाक्यं प्रयुज्यते।

हंसगद्गदा—

हंसीव गद्गदा हंसगद्गदा[4]। गद्गदा स्खलितवाग् इत्यर्थः। "गद्गद वाक्स्खलने" इति कण्ड्वादिगणे धातुः पठ्यते[5]। या स्त्री हंसीव

1– मानसोल्लासः, द्वितीयो भागः, अध्यायः 11, श्लो॰ 94,

2– श्वेतार्थवाचकात् "श्वेत" इति शब्दाद् "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" (अष्टा॰ 4.1.29) इति स्त्रियां ङीप्प्रत्ययः, तकारस्य च नकारादेशः।

3– व्या॰ चन्द्रो॰ प्रथमखण्डः, समासप्रकरणम्, पृ॰ 107,

4– अत्र 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' (अष्टा॰ 6.3.41) इति पुंवद्भावः। तथा हि प्रकृतसूत्र-व्याख्याने नारायणभट्ट आह–"अत्रापि कर्मधारयत्वात् पुंवत्त्वमिष्टम्, मृगीव चपला मृगचपला' इति (प्र॰ सर्व॰, चतुर्थभागः, समासखण्डः, पृ॰ 18) हरदत्तश्च प्रकृते (उपमानानि॰ इति) सूत्रवृत्ति-व्याख्याने प्रश्नोत्तरप्रपंचपुरस्सरं "हंसीव गद्गदा हंसगद्गदेति पुंवद्भावं व्याचष्टे। (द्र॰ पद॰ 2.1.55)

5– मा॰ धातु॰, कण्ड्वादिः 24,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गद्गदा=मधुरस्खलितस्वरा सा हंसगद्गदा। हंस्या वाक् किल प्रकृत्यैव मधुरा स्खलितान्तरा च भवति। तदिह हंसीवाग्गद्गदत्वं सामान्यवचनत्वेन=साधारणधर्मत्वेन गृह्यते। तेन हंसीव गद्गदा=मधुरस्खलितस्वरा योषिद् हंसगद्गदेति निगद्यते।

वाचः स्खलनं गद्गदत्वं वा जनानां हर्षशोकभयादिभावातिरेकाज्जायते। तद्यथा—

"मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः"[1]

एतत्सर्वमिह न गृह्यते, किन्तु हंसीत्युपमानस्य यादृशं=यज्जातीयकं गद्गदत्वं तदेवात्राभिप्रेतम्। तच्च मधुरस्खलितस्वनरूपम्। अत एव पुरुषोत्तमदेवः त्रिकाण्डशेषकोशे 'हंसगद्गदा" इत्यस्य पर्यायत्वेन "मधुरनिस्वना" इति शब्दं पठति[2]। शब्दकल्पद्रुमकोशेऽपि च "हंसगद्गदा"—शब्दस्य "मधुर–भाषिणी" इत्यर्थो निर्दिश्यते[3]। अतो हंसीव या प्रहर्षपरवशा प्रमदा सहजस्नेहातिशयतया स्खलितमधुरं सदा भाषते सा खलु हंसगद्गदेत्यभिधीयते।

न्यग्रोधपरिमण्डला—

न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं=समारोहपरिणाहो यस्या नितम्बभागे, सा न्यग्रोधपरिमण्डला स्त्री। अत्र न्यग्रोधस्य परिमण्डलं सामान्यवचनत्वेन=साधारणधर्मत्वेन गृह्यते। न्यग्रोधस्य परिमण्डलस्येव स्त्रियो नितम्बस्थलस्य पृथुलता द्योत्यते। अथ शब्दकल्पद्रुम अस्यार्थस्योपोद्बलकं शब्दमालायाः पद्यमिदमुद्धृतम्—

स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता।
मध्ये क्षीणा भवेद् या सा न्यग्रोधपरिमण्डला॥[4]

1— साहित्यदर्पण: 3.138,
2— स्नुषा वधूटी मधुरनिस्वना हंसगद्गदा। त्रिकाण्डशेष: 2.6.3;
3— श० कल्प०पंचमभाग:, पृ० 500,
4— श० कल्प०, द्वितीयभाग:, पृ० 929,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भट्टिकाव्ये चास्योदाहरणस्य प्रयोगो दृश्यते —

योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसगामिनी ।
दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ।।[1]

अत्रापि स एवार्थः । मल्लिनाथस्त्विह न्यग्रोधशब्देन न्यग्रोधपत्रम् उपमानत्वेन गृह्णाति । तथा हि भट्टिकाव्यस्य सर्वंपथीनाख्यायां व्याख्यायां स आह–"न्यग्रोधपरिमण्डला वटपत्रवद् वृत्तानुपूर्वोदरेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य प्रोक्तं सामुद्रे —

काककुक्षिस्तु या कन्या न्यग्रोधपरिमण्डला ।
एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति ।। इति ।[2]

अत्र "वटपत्रवद् वृत्तानुपूर्वोदरा" इत्यनेनापि नितम्बस्थलस्य विशालतैव द्योत्यते । एवं व्याख्यानस्य प्रकारभेदेन मल्लिनाथस्तमेवार्थं व्याचष्टे इति न विरोधः ।

—□—

1– भट्टि० 5.18,
2– भट्टि० (सर्वंपथीनव्याख्यायुतम्) 5.18,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५

विपूयविनीयजित्या मुंजकल्कहलिषु

[3.1.117]

"विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुंज कल्क हलि इत्येतेष्वर्थेषु" इति वृत्तिः ।[1]

विपूयः

मुंजो विपूय इत्युच्यते । स हि रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्यो भवतीति विपूय इत्युक्त इति हरदत्तस्यात्र निर्देशः[2] । अथ मुंजार्थे विपूय-शब्दस्य प्रयोगाः प्रदर्श्यन्ते—

अर्जुनरावणीये—

स्फुरद्विपूयायतमेखलाङ्गा विमुक्तजित्यादिकृषिप्रपंचाः ।
रक्षोऽश्वयुग्यद्विपरुद्धतीरां विप्रा नदीं प्रोज्झ्य ययुर्भयेन ।।[3]

1– काशिका 3.1.117,

2– पद० 3.1.117,

3– अर्जुन० 9.29;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भट्टिकाव्ये—

वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।
क्षामामंजनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तराम् ।।[1]

अत्राह मल्लिनाथः—

"विपूयन्ते इति विपूया मुंजाः"[2] इति ।

द्व्याश्रयकाव्ये—

"पुत्रे विपूयजन्माभे"[3] इति ।

"विपूये मुंजे शरवणे जन्म यस्य स विपूयजन्मा स्कन्दः । तेजस्वितादिगुणैस्तत्तुल्येऽस्मिन् पुत्रे" इतीयमत्र अभयतिलकगणिकृता व्याख्या ।[4]

सुभद्राहरणे—

विपूयमेखलावन्तः प्रगृह्यादिपदच्छिदः ।
तोषयन्तो गुरून् गृह्या वेदानध्यैयत द्विजाः ।।[5]

कौमुदी कथाकल्लोलिन्याम्—

एतद्वाक्यमाकर्ण्य विरहकातरो नरवाहनदत्तस्तत्क्षणमेव स्तुत्यम् आदृत्यं घृतविपूयमेखलांगैः शिष्यैर्जुष्यं विगतविनीयं च निजपुरोधसं

1– भट्टि० 6.60,

2– भट्टि० (सर्वपथीनव्याख्योपेतम्) 6.60, पृ० 182,

3– द्या० द्वितीयभागः, 11.24, पृ० 13,

4– ,, ,, ,, ,,

5– सुभद्रा० 3.15;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शान्तिसोमं सम्भृतभृत्यैः समाहूय............ ....वेगवतीं विद्याधरी-मुपायमत[1] ।

विनीयः

कल्केऽर्थे विनीय इति निपात्यते । किन्नाम कल्क इत्यत्राह हरदत्तः "कल्कशब्दोऽयमस्ति पिष्टे[2] औषधे—पथ्याशुण्ठीसैन्धवांशस्य कल्कः पेयो नित्यं सर्वरोगक्षयाय इति, तैले घृते वा औषधे प्रक्षिप्ते यद् ऋजीषं तत्रापि वर्त्तते, पापे च प्रसिद्धः - तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः[3] इत्यादौ"[4] । इत्थं कल्क-शब्दस्यार्थान्निर्दिश्य हरदत्तोऽग्रे कथयति —'इह तु प्रथमस्य ग्रहणम् इति केचित् । अविशेषेण इति वयम्"[5] । स्वमतमुपोद्बलयितुं हरदत्तोऽत्र महाकवेर्माघस्य पद्यं प्रस्तौति यत्र विनीय इति पापार्थे प्रयुक्तः ।" तथा च माघः प्रायुङ्क्त—अविनीयसम्भ्रमविकासिभक्तिभिः[6] । हरदत्तेनोद्धृतेऽस्मिन् माघपद्ये अविनीयशब्देन कल्कोऽकपटः निष्पापतेति भावो द्योत्यते । इत्थं हरदत्तस्य व्याख्यानेनेदं गम्यते यत् कल्कशब्दस्य पूर्वं निर्दिष्टेषु सर्वेष्वर्थेषु अविशेषेण विनीय इति प्रयुज्यते । धातुवृत्तिकारेणाप्येतदेव स्वीक्रियते । तथा हि स "णीञ् प्रापणे" इत्यस्य व्याख्याने प्राह—विनीयः कल्कः । कल्कश्च पक्वान्नतैलादीनामृजीषे पापे

1— कौ० कथा० पश्चार्धभागः, एकादशः कल्लोलः, पृ० 300,

2— तथा चेदं कल्कस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमकोशे कस्माच्चिदायुर्वेदग्रन्थादुद्धृतम्—

द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम् ।
तदेव सूरिभिः पूर्वैः कल्क इत्यभिधीयते ।।

श० कल्प० 2 भागः, पृ० 63,

3— महाभारतस्येदं पद्यमुद्धृतं हरदत्तेन । तत्र सम्पूर्णमित्थं पठ्यते—

तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्नकल्कः ।
प्रसह्य दाराहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ।।

म० भार० 1.1.210, (पूना)

4— पद० 3.1.117,

5— पद० 3.1.117,

6— पद० 3.1.117,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च वर्तते ।[1] बृहच्छब्देन्दुशेखरकारस्याप्येतादृशमेवाभिमतम्, स हि कल्क-शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु विनीयशब्दमविशेषेण निपातितं मन्यते । तथा च शेखरे प्राह--"कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि इति कोशात् तैले घृते वौषधे प्रक्षिप्ते पाकानन्तरं यद्दजीर्षं तच्च । सर्वत्र चेदं निपातनम्"[2] इति ।

अथास्य प्रयोगाः प्रदर्श्यन्ते । शिशुपालवधे तावत्—

मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपावविनीयसम्भ्रमविकासिभक्तिभिः।
उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीव तैर्ववृते विनीतमनिवीतशासिभिः ।।[3]

तदा तस्मिन् समये इतीत्थं मुदितैर्हृष्टैरविनीयोऽकल्कः, अकपट इति यावत् (तेन) यः संभ्रम आदरस्तेन विकासिनी स्फुटीभवन्ती भक्ति-र्येषां तैः । विपूयविनीयजित्या मुंजकल्कहलिषु इति कल्कार्थे निपातः" । इतीयमत्र मल्लिनाथस्य सर्वङ्कषा टीका । अनयाऽपि खलु पूर्वनिर्दिष्टं हरदत्तादीनां मतं समर्थ्यते ।[4]

द्व्याश्रयकाव्ये--

पुत्रे विपूयजन्माभेऽस्मिन् कुंकुमविनीयकैः ।
श्रेणिगृह्या पुरीगृह्योत्सवं चक्रे प्रगृह्यवाक् ।।

1– मा० धातु०, स्वादिः—530, पृ० 237,
अत्रेदमवधेयं यन्मुद्रितपुस्तके "पापे" इत्यस्य स्थाने "पाके" इति पाठो दृश्यते । मुद्रणदोषः खल्वयम्, मा० धातु०, प्राच्यभारती प्रकाशन, कमच्छा-वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्: 1964 ई० ।

2– बृहच्छब्दे०, तृतीयभागः, पृ० 2017,

3– शिशु० 13.24,

4– शिशु० (सर्वङ्कषोपेतम्) 13.24, पृ० 341,

5– द्व्या० द्वितीयभागः, 11.24, पृ० 13,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"पुरीगह्या नगरबाह्या श्रेणिः सजातीयशिल्पिसंघः कुंकुमविनीयकैः कुंकुमद्रवैरित्यर्थः। उत्सवं सर्वत्र छटादानैर्महं चक्रे" इतीयमत्र अभयतिलकगणिप्रणीता व्याख्या।[1] उदपेषं पिष्टे पदार्थेऽत्र विनीयकशब्द इति स्फुटम्।

वासुदेवविजये—

प्रणाय्यगृह्योऽतिविनीयधामाप्यप्रेष्ट सत्योंद्यतया स कंसः।[2]

इह पापार्थे प्रयोग इति स्पष्टम्।

कौमुदीकथाकल्लोलिन्याम्—

एतद्वाक्यमाकर्ण्य विरहकातरो नरवाहनदत्तस्तत्क्षणमेव स्तुत्यमादृत्यं धृतविपूयमेखलांगैः शिष्यैर्जुष्यं विगतविनीयं च निजपुरोधसं शान्तिसोमं समाहूय...... .....वेगवतीं विद्याधरीमुपायत।[3]

इहापि विनीयशब्दः पापार्थे प्रयुक्तः। विगतविनीयं निष्किल्विषम् इत्यर्थः।

जित्यः

जित्य इति निपात्यते हलिश्चेद् भवति। बृहद् हलं हलिरिति न्यासकारः[4]। जित्यो बृद्धहलं स्याद् इति भाषावृत्तिकारः[5]। प्रक्रियाकौमुद्याः प्रसादाख्यायां व्याख्यायां विठ्ठलाचार्यः[6] पाणिनीयमिताक्षरायाम-

---

1– द्व्या द्वितीयमागः 11.24, पृ० 13,
2– वासु० 2.15,
3– कौ० कथा०, पश्चार्धभागः, एकादशः कल्लोलः, पृ० 300;
4– न्यासः 3. 1. 117;
5– भाषा० 3. 1. 117,
6– महद्धलं हलिरित्युच्यते।
प्र० कौ० (प्रसादटीका युता) उत्तरार्धम्, कृदन्तप्रक्रिया, पृ०–411;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्नम्भट्टश्चैनमेवार्थमुररीकुरुतः[1] । हल विलेखने[2], हलति विलिखति भुवमिति हलिः[3] । बृहद्धलस्य खल्वियं संज्ञा लोके प्रसिद्धा । एतदेव चोणादिव्याख्यायां नारायणभट्टः समर्थयति—हलिः महद्धहलम्[4] इति । हलिरिति स्त्रीलिंगः शब्दः । दृश्यते च क्वचिद् बृहत्त्वे स्त्रीत्वम् । तद्यथा बृहत् सरः सरसी[5] इति । तथात्र बृहद्धलं हलिरिति । हलिरेव जित्य इति । सा हि बलवता हालिकेन धारणार्हा भवति, बलेन वा कृष्टव्या भवतीत्यतो जित्य इत्युच्यते । हलिरिति स्त्रियाम्, तत्पर्यायो जित्यशब्दोऽपि कैश्चिद् स्त्रीलिंगविशिष्टो निर्दिश्यते । तथा हि अमर-कोशस्य अमरपदपारिजाताभिधायां व्याख्यायां मल्लिनाथ आह-"जित्या हलिरुभे स्त्रियाम्"[6] इति । हेमचन्द्राचार्योऽप्येतदेव प्रतिपादयति-"जित्या तु हलिः"[7] इति । काशिकायां[8] भाषावृत्तौ[9] प्रक्रियाकौमुद्यां[10] शब्दकौस्तुभे[11], सिद्धान्तकौमुद्यां[12] बृहच्छब्देन्दुशेखरे[13] अष्टाध्यायीभाष्ये[14] पाणिनीयमिताक्षरायां[15] पाणिनीयाष्टके तत्त्वप्रकाशिकोपेते[16] तु जित्य इति पुल्लिंग एव प्रयुक्तः ।

1– महद्धलं हलिः । पा० मिता० 3. 1. 117,

2– धा० पा० भ्वादिः—578,

3– सर्वधातुभ्य इन् । उणादिकोषः 4. 119,

4– प्र० सर्व० (उणादिखण्डः) द्वितीयभागः, 4. 128, पृ०—106,

5– तथा महाभाष्यकार आह-दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते । म० भा० 1. 1. 19,

6– अमर० (दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः) प्रथमभागः, 2. 9. 13, पृ०—551,

7– अभि० चिन्ता० 3. 554, पृ० —222,

8– काशिका 3. 1. 117,

9– भाषा० 3. 1. 117,

10– प्र० कौ०, उत्तरार्धम्, कृदन्तप्रक्रिया, पृ० —491,

11– श० कौ०, 3. 1. 117,

12– सि० कौ०, कृत्यप्रक्रिया, पृ०—273, निर्णय० ।

13– वृच्छब्दे०, तृतीयभागः, पृ०—2018,

14– अष्टा० भा० 3. 1. 117,

15– पा० मिता० 3. 1. 117,

16– पाणिनीयाष्टकं तत्त्वप्रकाशिकोपेतम् 3. 1. 117,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जित्य इत्यस्य हरदत्तनिर्दिष्टमर्थान्तरम्, तत्समीक्षा च

पदमंजर्यां जित्यशब्दस्यार्थं एवमुच्यते–"जित्य इति। बलेनाक्रष्टव्यः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलं काष्ठं हलिरित्युच्यते[1]" एतेन स्पष्टं यद् हलेन कृष्टस्य क्षेत्रस्य समीकरणार्थं यत् स्थूलं काष्ठं "सुहागा" पटेला" वा इति हिन्दीभाषिप्रदेशेषु प्रसिद्धं तदेव हरदत्तस्य मतेन हलिर्जित्य इति च। न तु वृहद्धलं हलिर्जित्य इति।

भट्टोजिदीक्षितस्तु द्वावप्येतावर्थावभेदेन प्रतिपद्यते। तथाहि शब्दकौस्तुभे प्राह–"जित्यो हलिः। बलेन क्रष्टव्य इत्यर्थः। महद्धलं हलिः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठमुच्यते"[2]। एतदेव च सिद्धान्तकौमुद्यां वर्णयति[3]। भट्टनागेशो बृहच्छब्देन्दुशेखरे[4] विश्वेश्वरसूरिर्व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधौ[5] ओरम्भट्टो व्याकरणदीपिकायां[6] श्रीकृष्णाचार्यः प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशव्याख्यायां[7] शुद्धबोधापरनामा गंगादत्तशास्त्री पाणिनीयाष्टके तत्त्वप्रकाशिकोपेते[8], चारुदेवाचार्यश्च व्याकरणचन्द्रोदये[9] दीक्षितस्य व्या-

---

1– पद० 3. 1. 117,

2– श० कौ० 3. 1. 117,

3– जित्यो हलिः। बलेन क्रष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। सि० कौ० कृत्यप्रक्रिया, पृ०—273, निर्णय०।

4– "काष्ठमिति हलिपदवाच्यमित्यर्थः"। बृहच्छब्दे० तृतीयभागः, पृ०—2018,

5– जित्यो हलिः। बलेन क्रष्टव्यः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। व्या० सि० नि० 3.1.117,

6– जित्यो हलिः बलेन क्रष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। व्या० दी० 3.1.117,

7– जित्यो हलिरिति। बलेनाक्रष्टव्य इत्यर्थः। महद्धलं हलिः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठमुच्यते। प्र० कौ०, प्रकाशटीकोपेता, द्वितीयभागः, सूत्रसंख्या 721, पृ० 471,

8– जित्यो हलिः। बलेन क्रष्टव्य इत्यर्थः। महद्धलं हलिः। कृष्टसमीकरणार्थं बृहत्काष्ठमुच्यते। पाणिनीयाष्टकम् (तत्त्वप्रकाशिकोपेतम्) 3.1.117,

9– जित्यो हलिः=बलेन क्रष्टव्यः। महद्धलं हलिः। खेत में हल चलाने के पश्चात् जिस बड़े काष्ठ से उसे बराबर किया जाता है उसे हलि कहते हैं ऐसा भट्टोजिदीक्षित मानते हैं, जिसे किसान सुहागा कहते हैं। व्या० चन्द्रो० द्वितीय खण्डः, कृत्प्रकरण, पृ० 9,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख्यानमेवानुवदति । तदेतत् परस्परभिन्नयोर्द्वयोरभेदत्वेन प्रतिपादनं नोचितं प्रतिभाति । हलति विलिखति भुवमिति हलिः । तच्च बृहद्धलमिति प्रसिद्धम् । कृष्टसमीकरणार्थं काष्ठं तु हलिरिति वक्तुं न शक्यम् । कुतः ? नहि तद् विलिखति । किन्तर्हि ? विलिखितं समीकरोति, इति स्फुटमेव तस्य भिन्नता द्योत्यते । अथ या हलिर्नहि सा कृष्टसमीकरणकाष्ठम्, यच्च कृष्टसमीकरणकाष्ठं न हि तद् हलिः । हलिश्च कृष्टसमीकरणकाष्ठं चेति परस्परभिन्नं वस्तु-द्वयम् । तस्माद् "बृहद्धलं हलिः, कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठमुच्यते[1] इति भट्टोजिदीक्षितवचनं न सङ्गतिमुपैति ।

यत्तु हरदत्त आह "कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिरित्युच्यते"[2] इति तदपि नोपपद्यते । कुतः ? हलिरिति योगरूढोऽयं शब्दः । हलति विलिखति भुवमिति यौगिकार्थपुरस्सरं बृहद्धले रूढः । कृष्टसमीकरणकाष्ठं तु न हि हलिरिति वक्तुं शक्यते । तत्र हि हलति विलिखति भुवमिति यौगिकार्थानुपपत्तेः । न हि तद् भुवं विलिखति । किन्तर्हि ? विलिखितं समीकरोति । तस्माद् विलेखनक्रियं बृद्धहलमेव हलिः तदेव च जित्य इति फलितम् । अयमेव चार्थो जिनेन्द्रबुद्धि–पुरुषोत्तमदेव–विठ्टलाचार्य–नारायणभट्टप्रभृतिभिर्विद्वद्भिः स्वीक्रियत इति निर्ष्टिपूर्वम् ।

"कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलं काष्ठं हलिः" इत्येतत्तु यौगिकार्थादपि न सिद्ध्यति, रूढितोऽपि च भिद्यते । न चात्र किंचित् कोशादेर्वचनं प्रमाणत्वेनोपलभामहे- कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलं काष्ठं हलिरिति । हरदत्त-मिश्र-महोदयेनायमर्थः कुतो गृहीत इति विचारणीयमस्ति ।

—□—

1– श० कौ० 3.1.117,
2– पद० 3.1.117.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः (5.2.6)

"यथामुखशब्दात् सम्मुखशब्दात् च षष्ठीसमर्थात् "दर्शनः" इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः[1] आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते। निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः। यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः"[2] इति।

यथामुखीनः

यथामुखीन आदर्शः, यथामुखीनं जलम् इत्याद्युदाहरणवाक्यं भवति। मुखस्य सदृशं यथामुख प्रतिबिम्बं दृश्यतेऽस्मिन्नित्यर्थः। यादृशं मुखमस्ति तादृशमेवास्मिन् दृश्यत इति भावः। एतेन मुखसदृशं प्रतिबिम्बं यत्रादर्शादौ दृश्यते तदेवमुच्यते। इत्थं वृत्तौ योऽयमुदाहरणार्थो व्याख्यातः स भाष्यस्याप्यनुकूलः,[3] एष एव च न्यासकृता[4] पदमंजरीकारेण[5] च समर्थ्यते। सिद्धान्त-

---

1– "करणाधिकरणयोश्च" (अष्टा० 3.3.117) इत्यधिकरणे ल्युट्।

2– काशिका 5.2.6,

3– द्र०-म० भा० 5.2.6,

4– द्र० न्यासः 5.2.6,

5– द्र०-पद० 5.2.6,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कौमुदीप्रभृतिषु[1] व्याख्यानग्रन्थेष्वयमेवार्थः प्रतिपादितः। दृश्यन्ते चास्मिन्नर्थे कविप्रयोगाः—

वासुदेवविजये—

"यथामुखीनं मुकुरं रमायाः श्रीकौस्तुभं प्रत्युरसं दधानम्[2]।

अत्र काव्यकृतः पदचन्द्रिकाभिधा स्वोपज्ञव्याख्या—"प्रत्युरसम् उरसि श्रीकौस्तुभं दधानम्। रमाया यथामुखीनं मुखप्रतिबिम्बदर्शनाधिकरणं मुकुरम्"[3] इति।

अनर्घराघवे—

"देशकालव्यवहितस्यापि प्रमेयग्रामस्य यथामुखीनमादर्शतलं स्थविरबुद्धिः"[4]।

देशकालव्यवहितस्यापि प्रमेयसमूहस्य यथामुखीनं मुखस्य सदृशं दृश्यते यत्र तादृशमादर्शतलं भवतीत्यर्थः[5] इति टीकाकृद् रुचिपतिरुपाध्यायः।
सुभद्राहरणे—

यथामुखीनं सम्मृष्टमपरा मणिदर्पणम्।
अयानयीनशाराणां पूर्णमन्या तु भाजनम्॥[6]

1— द्र०-सि० कौ० तद्धितपांचमिकप्रकरणम्।

2— वासु० 3.12, पृ० 101,

3— वासु० 3.12, पृ० 102,

4— अनर्घ० 6.17,

5— अनर्घ० (रुचिपत्युपाध्यायटीकोपेतं संस्करणम्) 6.17,

6— सुभद्रा० 8.94,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेह काव्यकारस्य स्वोपज्ञा—"मुखस्य सदृशं यथामुखम् । मुखशब्दस्य सादृश्ये निपातनादव्ययीभावः । यथामुखं प्रतिबिम्बमुच्यते । तद्यत्र दृश्यते स यथामुखीनः । अधिकरणे ल्युट् । मणिदर्पणः"[1] इति ।

भट्टिकाव्ये तु अतो भिन्न एवार्थे प्रयोगो दृश्यते—

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ।।[2]

इह कविना 'पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः"[3] इति हरदत्तः । तेन मुखमनतिक्रम्य=मुखस्य समक्षे=सम्मुखे पुप्लुवे इत्यर्थो भवति । एवं मते सति सूत्रगतस्य "दर्शनः" इति पदस्य कथं सङ्गतिरिति हरदत्तेनापि न ज्ञापितम्, भट्टिना च कथमस्य सङ्गतिः कृता स्याद् इति न विद्मः ।[6]

यद्यपीह भट्टिकाव्यस्य टीकाकारेण जयमङ्गलेन—"...............असौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेमरत्नमयः...............निर्मलत्वात् सीताया अग्रतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव भूत्वा पुप्लुवे भ्रमति स्म । इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः"[5] । इति सूत्रानुसारितां दर्शयतेदं व्याख्यातम् । न च इत्थं व्याख्यायमानमिदं न सङ्गच्छत इति । अतिदुर्बोधतापि चेह न प्रतीयते । तथाप्यत्र सामान्येन यथामुखीनः मुखमनतिक्रम्य मुखस्य सम्मुखे इत्येवार्थः प्रयोक्तुः कवेरभिप्रेत इति गम्यते अत

1– सुभद्रा० 8.94,

2– भट्टि० 5.48,

3– पद० 5.2.6,

4– अत्राचार्यचारुदेव आह—"भट्टिकाव्य में "यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्"(5.48) इस पद्य में यथा शब्द का पदार्थानतिवृत्ति में समास मान कर "ख" प्रत्यय किया है । यह वृत्ति, न्यास, पदमंजरी आदि के विरुद्ध है । इस अर्थ में 'दर्शनः' पद की सङ्गति भी नहीं" ।
व्या० चन्द्रो०, द्वितीयखण्डः; तद्धितप्रकरणम्, पृ० 48,

5– भट्टि० (जयमङ्गलोपेतम्) 5.48,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एव हरदत्तमिश्रेण[1] तत्त्वबोधिनीकृता[2] व्याकरणचन्द्रोदयकारेण[3] चात्रायमेवार्थः कवेरभिमतो मतः। अथापरोऽपि यथामुखीन इति प्रयोगो दृश्यते भट्टिकाव्ये यत्रैवं सूत्रानुसारितापि साधयितुमशक्या। एतत् खलु हेत्वन्तरमत्र यद् अमुमेवार्थं स प्रकृतोदाहरणस्य मन्यत इति। अथैष स प्रयोगः—

मानेन तल्पेष्वयथामुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितत्रियामाः।
स्त्रीभिर्निशातिक्रमविह्वलाभिर्दृष्टेऽपि दोषे पतयोऽनुनीताः ॥[4]

इह अयथामुखीना मुखमतिक्रम्य वर्त्तमानाः पराङ्मुखाः सन्त इति स्फुटं कवेर्भावो द्योत्यते। अत्रापि जयमङ्गलेन दुरूहकल्पनया यथाकथमपि प्रकृतप्रयोगस्य सूत्रानुसारितां साधयितुमायासः कृतः[5]। परमेतन्न सहजं प्रतीयते। अतश्च यथामुखीनः मुखमनतिक्रम्य वर्त्तमानः सम्मुखे विद्यमान इत्येवार्थोऽत्र भट्टिकवेरभिमत इति। तदेतद् भाष्यवृत्त्यादिव्याख्यानाद् भिद्यते। उत्सूत्रोऽयं प्रयोग इत्याचार्यचारुदेवः[6]।

1– द्र०-पद० 5.2.6,

2– भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः। तथा च मायामृगं प्रक्रम्योक्तम्—
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् इति।
सि० कौ० तत्त्वबोधिनीयुता, तद्धितेषु पांचमिकप्रकरणम्, पृ० 347;
श्रीवेङ्कटेश्वर०।

3– व्या० चन्द्रो० द्वितीयखण्डः, तद्धितप्रकरणम्, पृ० 405;

4– भट्टि० 11.4,

5– "पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः -परावृत्तमुखाः।" यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः (5.2.6) परावृत्तत्वात् प्रतिबिम्बाश्रयत्वेषु योषितां प्रतिबिम्बमिव मनो न प्रसादीभवतीत्येवम्, मिथ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरितप्रथमादिप्रहराः—।" इति।
भट्टि० (जयमङ्गलोपेतम्) 11.4,

6– "..........तेन प्रकृते यथामुखीन इति "यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः" इति सूत्रस्य विषयतां नावगाहते। एवं "मानेन तल्पेष्वयथामुखीनाः "इत्यत्रापि यथामुखीन इति शास्त्राऽननुगृहीतः प्रयोगः।
द्र० —चारुदेवशास्त्रिप्रणीतो भट्टिकाव्यविमर्शाख्यो निबन्धः, विश्वसंस्कृतम्, वर्षम् 3, ज्येष्ठ 2023 (मई 1966) अङ्कः 3,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्जुनरावणीयेऽपि भट्टिकाव्यसदृश एव प्रयोगो लभ्यते—

न सम्मुखीनं न यथामुखीनं संदृश्यते साश्वमहेभयोधम् ।
रेणौ दिशः सर्वपथीनवृद्धौ पटायमानै स्थगयन्त्यशेषाः ॥[1]

अत्रापि भट्टिप्रयोगवत् सम्मुखीनम् आभिमुख्यभाजम्, यथामुखीनं मुखमनतिक्रम्य वर्त्तमानं मुखस्य सम्मुखे एव स्थितमित्यर्थो गम्यते ।[2]

सम्मुखीनः

सर्वस्य मुखस्य दर्शन इति वृत्तिकृत् ।[3] समं मुखं सम्मुखमिति समानाधिकरणसमासः । इह समशब्दः सर्वपर्यायः निपातनादन्त्यलोपः । भाष्यवार्त्तिकयोश्चाप्येतदेव स्थितम्[4] । एतेन समस्य सर्वस्य मुखस्य दर्शन इत्युदाहरणार्थः । यस्मिन्नादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते ।

अनर्घराघवे यथामुखस्य दर्शन इत्यर्थे यथामुखीनम् इति प्रयुक्तम् तत्र पाठान्तरत्वेन सम्मुखीनम् इत्यपि वृत्तिसम्मतेऽर्थे दृश्यते ।[5] सुभद्राहरणकारेण च यस्मिन् श्लोके यथामुखीनम् इति प्रयुक्तं तस्य स्वोपज्ञव्याख्यायाम्—"एवं सम्मुखीनः । सर्वस्य समग्रस्य मुखस्य दर्शनाधिकरणम् । निपातनात् ख-विषये सर्वपर्यायस्य समशब्दस्यान्तलोपः ।

1- अर्जुन० 16.39;

2- अत्रापि समुत्थितेन रेणुराशिना दिशामाच्छादनात्-सम्मुखीनं सम्मुखे वर्त्तमानं तथा यथामुखीनं मुखमनतिक्रम्य विद्यमानं सम्मुखे एव स्थितं साश्वमहेभयोधं न संदृश्यते इति भावो गम्यते ।

3- काशिका 5.2.6,

4- द्र०–म० भा० 5.2.6,

5- अनर्घ० (रुचिपत्युपाध्यायटीकोपेतं संस्करणम्) 6.17 पादटिप्पण्यां सम्मुखीनम् इति पाठान्तरनिर्देशः । पृ० 278,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्पणादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते '[1] इत्युक्तम् । अथान्यत्र प्राक्तनसाहित्येऽस्य प्रकृतेऽर्थे प्रयोगो मृग्यः ।

भट्टिकाव्ये तु अतो भिन्ने एवार्थे इदं प्रयुज्यते—

"संयुगे सम्मुखीनं तमुद्गदं प्रसहेत कः" इति ।[2]

एतादृशमेव क्वचित् प्रयोगं दृष्ट्वा कथमित्थं प्रयोग इत्याशङ्क्यय प्रकृतसूत्रभाष्यव्याख्याने कैयटः" सम्मुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योऽपि अभिमुखावस्थानः सम्मुखीन उच्यते इत्याहु[3]" इत्येवमन्येषां कथनं नैरपेक्ष्येणोद्धरति । हरदत्तस्तु भट्टिप्रयोगमिमं पुरस्कृत्य स्वमतमिवैतत् प्रस्तौति--"कथं तर्हि संयुगे सम्मुखीनं तमुद्गदं प्रसहेत कः इति ? अभिमुखावस्थानात् साधर्म्याद् भविष्यति"[4] इति । एतेन प्रतीयते यत्तस्यापी दमभिमतम् इति । आचार्यचारुदेवस्तु भट्टिप्रयोगमेनं प्रकृत्याह---उच्छृङ्खलतानिदर्शनमात्रमिदमिति ।[5]

अर्जुनरावणीयेऽपि भट्टिकाव्यसदृश एव प्रयोगो लभ्यते---

"न सम्मुखीनं न यथामुखीनं संदृश्यते साश्वमहेभयोधम्" इति ।

इह सम्मुखीनम् अभिमुखम् इत्यर्थः । रघुवंशेऽपि एतादृशः प्रयोगो दृश्यते—

1- सुभद्रा० 8.94,

2- ,, ,,

3- प्रदीपः 5.2.6,

4- पद० 5.2.6.

5- इसी प्रकार संयुगे सम्मुखीनं तमुद्गदं प्रसहेत कः—यहाँ भी सम्मुखीन का "प्रत्यक्ष सामने आया हुआ" अर्थ में प्रयोग उच्छृङ्खलता का निदर्शनमात्र है ।
व्या० चन्द्रो०, द्वितीयखण्डः, तद्धितप्रकरणम्, पृ० 405,

6- अर्जुन० 16.39,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।
रुरोध सम्मुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ।।[1]

अत्राह मल्लिनाथः—लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं तं लवणमासाद्य रुरोध । तथा हि, रन्ध्रप्रहरणशीलानाम् । अपशूलत्वेवात्र रन्ध्रम् । जयः सम्मुखीनो हि सम्मुखस्य दर्शनो हि । "यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः" इति खप्रत्ययः ।

अधिकरणलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव"[2] इति ।

—□—

1– रघु० 15.17;
2– रघु० (संजीवनीटीकोपेतम्) 15.17;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७

साप्तपदीनं सख्यम् (5.2.22)

साप्तदीनम् इति निपात्यते सख्येऽभिधेये। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्। इह वृत्तिकारः "सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः"[1] इति क्वाचित्कं पद्यांशम् उदाहरणत्वेनोद्धरति। अथात्र सप्तभिः पदैः=पदनिक्षेपैरिति बालमनोरमाकारः[2]। सप्तभिः पदैः=उच्चरितैः शब्दैरिति मणलूरवीरराघवाचार्यो वाचस्पत्यकारश्च[4]। उभयमिदमुपपन्नम्,[5] सङ्गतत्वात्

1– काशिका 5.2 22,

2– द्र०–सि० कौ० बालमनोरमोपेता (द्वितीयभागः) तद्धिते पांचमिकप्रकरणम् पृ० 851,

3– पाणिनिसूत्रव्याख्या (प्रथमभागः) तद्धिते पांचमिकप्रकरणम्, पृ० 559,

4– साप्तपदीनम् न० सप्तभिः पदैरुच्चारितैर्निर्वृत्तम्, खञ्।
वाच०, षष्ठभागः, पृ० 5 81,

5– "सख्यं साप्तपदीनं स्यात्" इत्यमरवचनं व्यावृण्वान आह क्षीरस्वामी "सप्त पदानि क्रमाः सुप्तिङन्तानि वा व्याप्नोति साप्वपदीनम्, "साप्तपदीनं सख्यम् इति साधु"।
अमर० (अमरकोशोद्‌घाटनव्याख्योपेतः) 2.8.12, पृ० 124,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्परमविरोधित्वाच्च । अत एव भट्टक्षारस्वामिना[1] नारायणभट्टेन चोभयमप्येतत् प्रकृतोदाहरणपदस्य व्याख्याने निर्दिष्टम् । तथा च प्रयोगा:—

प्रयुक्तसत्कार-विशेषमात्मना न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतस्सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिस्साप्तपदीनमुच्यते ॥[2]

एतत् कुमारसम्भवे पार्वतीब्रह्मचारिसंवादप्रसंगे कालिदासेन प्रयुक्तम् । इह प्रकरणानुसारेण सतां सप्तभिरेव पदैः संलापशब्दैरवाप्यत इति साप्तपदीनं सङ्गतं सख्यम् इत्यर्थो गम्यते । मल्लिनाथेनायमेवार्थोऽत्र निर्दिष्टः[3] ।–महाभारते[4] पंचतन्त्रेऽपि च[5] सप्तभिः पदैरुच्चारितैरवाप्यमाणस्य सख्यस्य निर्देशो दृश्यते ।

विवाहसंस्कारे वरकन्ययोः सप्तपद्या विधानमस्ति[6] । तत्र सप्तभिः पदैः (क्रमैः) अवाप्यमानं तयोः सख्यं साप्तपदीनम् इत्यपि व्याख्या-

---

1– सप्तभिः पदन्यासैर्वचनैर्वा प्राप्यं साप्तपदीनं सख्यम् ।
प्र० सर्व० (तृतीयभागः) तद्धितखण्डः, पृ० 158;

2– कुमार० 5.39,

3– "सतां सङ्गतं सख्यं सप्तभिः पदैरापद्यते इति साप्तपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यमुच्यते" ।
कुमार० (संजीवनी–टीकोपेतम्) 5.39,

4– प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद् वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
इति यमसावित्रीसंवादे प्रवृत्ते सावित्र्या वचनम् ।
म० भार० 397, 23, (गीताप्रेस)

5– सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधाजनाः ।
तस्मात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तच्छृणु ॥
इति बिलं प्रविष्टं हिरण्यकं प्रति लघुपतनकवायसस्य तत्सख्यं प्रार्थयतो वचनम् ।
पंच० (मित्रसम्प्राप्तिः) श्लो० 49, चौखम्बा० 1977 ई० ।

6– द्र०—पारस्करगृह्यसूत्रम् 1.8.1;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

...रः[1]। वासुदेवशरणअग्रवालमहोदयेनास्य समर्थनं कृतम्[2]। सुभद्राहरणकाव्ये चास्मिन्नर्थे प्रयोगो लभ्यते—

सख्यं साप्तपदीनत्वे रोचतेऽद्य सहानया।
तदस्याः पितरं द्रष्टुं यामि वो यदि रोचते ॥[3]

अथैवं सप्तभिः पदैरवाप्यस्य दम्पत्योः सख्यस्य सादृश्यादन्येषां जनानामपि सख्य साप्तपदीनम् इति वक्तुं शक्यम्।

अथेह यद्यपि सप्तभिः पदैरवाप्यते यत्तदेव साप्तपदीनं सख्यम् इति व्याख्यातम्, तथापि रूढ्या सख्यमात्रमेतेनाभिहितं भवति। तथा चामरः—

"सख्यं साप्तपदीनं स्याद्"[4] इति सख्यस्य पर्यायत्वेनैतदाह। तेन सख्यसामान्येऽपि सुकरः प्रयोगः। तथा हि यज्ञुंनरावणीये—

1– तद्यथा ब्रह्मदत्तसूनुर्नारायणकविः—"सप्तभिः" पदैरवाप्यते इत्यत्रार्थे साप्तपदीनं सख्यम् इत्यनेन खञ् निपात्यते। सख्ये विषये; पाणिग्रहणमित्यर्थः"।
द्र०—सुभद्राहरणमहाकाव्यस्वोपज्ञव्याख्या 8.107, पृ० 199,
तथा च अमरनाथशास्त्री व्याकरणाचार्यः—"साप्तपदीनं सख्यम् (अष्टा० 5.2 2?)। सप्तभिः पदैरवाप्यते तस्मात् सख्यं साप्तपदीनमुच्यते। पाणिनिना क्वचिद् विवाहोत्सवप्रसंगे एकम् इषे·······इति वरकन्ययोः सप्तपदक्रमा दृष्टाः, सप्तभिः पदैः (क्रमैः) चावाप्यते सख्यमिदम्—तस्मात् सूत्रं प्रणिनाय "साप्तपदीनं सख्यम् इति·······"।
द्र०—"स्वोपज्ञं पाणिनेः शास्त्रम्" इति निबन्धः, अमरनाथशास्त्रिव्याकरणाचार्यप्रणीतः, विश्वसंस्कृतम्, वर्षम्—2, ज्येष्ठः 2022 (मई 1965) अङ्कः 3, पृ० 226-36,

2– "गृह्यसूत्रों में विवाह–संस्कार के अन्तर्गत सप्तपदी का विधान है। उसी से साप्तपदीन या साप्तपद सख्य का आदर्श स्थिर हुआ"।
पाणिनिकालीन भारतवर्ष, अ० 3, परि० 4, पृ० 113,

3– सुभद्रा० 8.107,

4– अमर० 2.8.12,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

कौपीनवासोऽपि शरीरभाजामाक्षेपि यैः साप्तपदीन–हीनैः ।
व्रातीनसङ्गाः प्रकटं नरेन्द्रैस्ते राक्षसाः सङ्कटमाशु नीताः ।।[1]

इह साप्तपदीनहीनैः सख्यहीनैरिति गम्यते ।

सूत्रकारेण साप्तपदीनं सख्यम् इत्युक्तम् । इदं चापि प्रयुक्तं दृश्यते-साप्तपदीनः सखाः, साप्तपदीनं मित्रमिति । एतद्धि लक्षणया धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराद् भवतीति वृत्तिकारेण प्रकृतसूत्रव्याख्याने स्फुटं निर्दिष्टम् ।[2]

2– अर्जुन० 16.48;

3– द्र०–काशिका 5.2.22,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८

नेर्बिडज्बिरीसचौ (5.2.32)

निबिडम्, निबिरीसम् इति द्वयमुदाहरणम् । अत्र वृत्तिकृदाह– "नते नासिकायाः इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायाम् इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडच् बिरीसच्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।निबिडम्, निबिरीसम् । तद्योगान्नासिकापि । पुरुषोऽपि निबिडः, निबिरीसः । कथं निबिडाः केशाः, निबिड वस्त्रम् ? उपमानाद् भविष्यति"[1] इति । इह मुख्योऽर्थः वृत्तिकृता नासिकाया नतम् इत्येव प्रतिपादितः । यच्च निबिडाः केशा इत्याद्युपमानाद् भविष्यति इत्युक्तं तत्रैतन्न सम्यगवगम्यते यन्नासिकाया नतेन सान्द्रकेशादीनां कथमौपम्यं भविष्यति ।

अथ ये प्राचीनाः प्रसिद्धाः कोशकारास्तेषां ग्रन्थेषु प्रकृतोदाहरणयोः नासिकाया नतम् इति वृत्तिकृता मुख्यत्वेन प्रतिपादितोऽर्थो न दृश्यते । आचार्य-हेमचन्द्रः खल्वनयोः पाठं घनसान्द्रनीरन्ध्रादिशब्दैः सह तत्पर्यायत्वेन करोति—

1- काशिका 5.2.32;

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

..............निबिडन्तु निरन्तरम् ।।[1]
निबिरीसं घनं सान्द्रं नीरन्ध्रं बहलं दृढम् ।
गाढमविरलं चाथ........................।।[2]

हलायुधोऽप्याह—

निरन्तरं घनं सान्द्रं बहुलं विरलेतरम् ।।[3]
निबिडं निबिरीसं च दृढं गाढं प्रचक्षते ।।[4]

अमरकोशे निबिडनिबिरीसशब्दो सान्द्रादिभिः सह पठितो न दृश्येते[5]। क्षीरस्वामी तु अमरकोशोद्घाटनाख्ये व्याख्याने कोशपठितानां सान्द्रादीनां पर्यायत्वेन एतावपि संयोज्य निर्दिशति ।[6]

अथास्मिन् कोशकारैर्निर्दिष्टेऽर्थेऽनयोः प्रयोगः प्राचुर्येण दृश्यते । तद्यथा वासुदेवविजये—

"अथार्धरात्रे निबिडैस्तमोभिः"[7]

इह निबिडैः सान्द्रैः घनीभूतैरिति गम्यते ।

आर्यासप्तशत्याम्—

1– अभि० 6.82,
2– अभि० 6.83,
3– हला० 717;
4– हला० 718;
5– इमौ शब्दौ कोषकारेण नैव स्वकोशे निर्दिष्टौ ।
6– घनं निरन्तरं सान्द्रम् (अमर० 3.1.66) इत्यस्य व्याख्यानप्रसङ्गेनाह क्षीरस्वामी—"निबिडं निबिरीसं गाढं च" इति । द्र०—अमर० (अमरकोशोद्घाटनोपेतः) 3.1.56, पृ०—176;
7– वासु० 3.4,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"निबिडघटितोरुयुगलां श्वासोत्तब्धस्तनार्पितव्यजनाम् ।[1]

इह निरन्तरे निरवकाशेऽर्थे निबिडशब्दस्य प्रयोग इति व्यज्यते ।[2]

रघुवंशे—

"तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः"[3] ।

निबिडोऽपि दृढोऽपि मुष्टिः—इत्यर्थ इति मल्लिनाथः[4] । माघे च—

गुरुनिबिडनितम्बबिम्बभाराक्रमणनिपीडितमङ्गनाजनस्य ।
चरणयुगमसुस्रवत् पदेषु स्वरसमसक्तमलक्तकच्छलेन ।।[5]

इहापि निबिडं दृढमिति मल्लिनाथः ।[6] माघे एव च निबिरीसशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते प्रकृतेऽर्थे—

"जघनमलघुपीवरोरुकृच्छ्रादुरुनिबिरीसनितम्बभारखेदि"[7] ।

इह निबिरीसो निबिडः दृढः गाढो वेति गम्यते । तथा हि मल्लिनाथः—

1– आर्या० 320;

2– इह "अत्यन्तसंघटितोरुद्वयाम्" इति टीकाकृदन्तपण्डितः ।
द्र०—आर्या० (अनन्तपण्डितकृतव्यङ्ग्यार्थदीपिकाटीकोपेता) 320;
पृ०—115, निर्णय० ।

3– रघु० 9.58,

4– द्र०—रघु० (संजीवनीटीकोपेतम्) 9.58;

5– शिशु० 7.6,

6– द्र०—शिशु० (सर्वंङ्कषोपेतम्) 7.6,

7– शिशु० 7.20,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"निबिरीसो निबिडः" निबिडं निबिरीसं च दृढं गाढं प्रचक्षते" इति वैजयन्ती[1]।

"नेर्बिडज्बिरीसचौ" इति निशब्दाद् बिरीसच्प्रत्यय"[2] इति।

एवं कोशनिर्दिष्टेऽर्थे बहवः प्रयोगा दृश्यन्ते। वृत्तिकारोक्ते मुख्येऽर्थे तु प्रयोगो न लब्धः। सम्भवत एतादृशप्रयोगानुपलम्भादेव भोजदेवेन सरस्वतीकण्ठाभरण–व्याकरणे—

"नेर्बिडज्बिरीसचौ नीरन्ध्रे"

इति सूत्रितम्। इह नारायणभट्टोऽप्येनद्भोजमतमेवावलम्बते। स खल्वेतत् समर्थयन् "नेबिडज्बिरीसचौ" इतीह वृत्तिकृदिव "नते नासिकायाः" इति नानुवर्त्तयति। "नेर्नीरन्ध्रार्थे एतौ स्तः"[4] इत्येवं च प्रकृतसूत्रमर्थापयति। इतोऽग्रिमे च 'इनच्पिटच्चिकचि च" इति सूत्रे "नते" इतिमात्रमेवानुवर्तयति[5]। तत्र स्वाभिप्रायं चेत्थं स्पष्टयति—

एतत्सूत्रद्वयं वृत्तौ व्याख्यातं नासिकानते।
मया भोजानुसाराच्च प्रयोगाच्चैवमीरितम् ॥[6]

इति, सम्भवतः अमुमेव हेतुं मनसिकृत्य भाषावृत्तिकारोऽपीह 'नते नासिकायाः" इत्यनुवृत्तिं न दर्शयामास[7]। एतेन तन्मतेऽपि निबिडनिबिरीस-

---

1– साम्प्रतमुपलभ्यमाने मुद्रिते वैजयन्तीकोषे तु—"निबिडं निबिरीसं स्याद् घनं सान्द्रं निरन्तरम्" इत्येतद् लभ्यते। (द्र०–वैज० 5.4.126, पृ० 157, पण्डितहरगोविन्दशास्त्रिसम्पादितसंस्करणम्, चौखम्बा० 19) मल्लिनाथेनोद्धृतमिदं वचनं हलायुधकोशे (श्लो० 718) याथातथ्येन प्राप्यते। तच्चेह पूर्वमुद्धृतम्।

2– शिशु० (सर्वङ्कषोपेतम्) 7.20,

3– सर० 5.2.40,

4– प्र० सर्व० (तृतीयभागः) तद्धितखण्डः, पृ० 160,

5– प्र० सर्व० (तृतीयभागः) तद्धितखण्डः, पृ० 160,

6– प्र० सर्व० (तृतीयभागः) तद्धितखण्डः, पृ० 160,

7– द्र०–भाषा० 5.2.32,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दो प्रसिद्धार्थौ एव न, तु नासिकाया नते स्त इति प्रतीयते । एवं वृत्तिनिर्दिष्टे मुख्येऽर्थे प्रयोगानुपलम्भात् तद्भिन्ने कोशनिर्दिष्टेऽर्थे च प्रचुरप्रयोगदर्शनाद्, भोजराज–पुरुषोत्तमदेव–नारायणभट्टैश्च तस्यैव समर्थनादिह वृत्तिगतं व्याख्यानं पुनर्विचारणीयतां प्रतिपद्यते ।

इहान्ये बहवो व्याख्यातारस्तु वृत्तिकारमतमेवानुवदन्ति।[1] भाष्ये चेयं सूत्रद्वयी न व्याख्याता, तस्मादिह भाष्यकारस्याभिमतमविदितमेवास्ते ।

—□—

1– द्र.—अष्टाध्यायी (भाष्य) प्रथमावृत्तिः (द्वितीयभागः) 5. 2. 32,
पाणिनीयाष्टकम् (तत्त्वप्रकाशिकोपेतम्) 5. 2. 32,
जैनेन्द्रमहावृत्तिः 3. 4. 152; पृ०—241,
शाकटायनव्याकरण–अमोघावृत्तिः 3. 3. 106, पृ०–290,
शाकटायनव्याकरण–चिन्तामणिवृत्तिः 3. 3. 106, पृ०–424,
पाणिनीयमिताक्षरा 5. 2. 32,
(सि० कौ०)–बालमनोरमा-द्वितीयभागः–पांचमिक-प्रकरणम्, पृ०-853;
(सि० कौ०) तत्त्वबोधिनी ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६

उष्ट्रः सादिवाम्योः [6. 2. 40]

समासस्वरविधानप्रकरणमिदम् । उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्रसादि, उष्ट्रवामी–इत्युदाहरणे भवतः । उष्ट्रशब्दः उषेः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः[1] आद्युदात्तः,[2] तेनेत्थं स्वरो भवति- उष्ट्रसादिः, उष्ट्रवामी इति ।

उष्ट्रसादिः—

इह षष्ठीसमासे मते उष्ट्रस्य सादिः–उष्ट्रसादिरित्यर्थो भवति । सादिशब्दोऽयम् इञन्तो[3] दृश्यते णिन्यन्तश्च[4]–सादिः–सादी–इति । इह सूत्रे द्वयोरपि ग्रहणम् इति व्याख्यातुं शक्यते, विशेषनिर्देशाभावात् । एतस्मादेव उदाहरणम् अपि उभयथा लभ्यते–क्वचिद् उष्ट्रसादिः–इति

1.– "उषिखनिभ्यां कित्" । उणा० 4. 163;
2– ञ्नित्यादिर्नित्यम् । अष्टा० 6. 1. 191,
3– वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् । उणा० 4. 126,
4– आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । अष्टा० 3. 3. 170,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इञन्तः, क्वचिच्च उष्ट्रसादी इति णिन्यन्तः[1]। उभयरूपोऽप्ययं शब्दः प्रायेण तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते[2]। इह उष्ट्रसम्बन्धाद् उष्ट्रारोह इत्यर्थो व्यज्यते। उष्ट्रस्य सादिः सादी वेति। सीदत्यवश्यम् अश्वादिकम् इति सादी[3]। एवम् इञन्तोऽपि सीदतीति सादिः[4]। अथवा सादयति गमयति अश्वादिकम् इति सादी. सदेर्ण्यन्ताण्णिनिः[5]। एवं सादिरिति इञन्तोऽप्यन्तर्भावितण्यर्थकात् सदेरेतदर्थकः स्यात्। अथैवं व्युत्पत्त्या अनयोर्द्वयोरप्यर्थः सारथिरित्यपि भवति। । अत एव यादवप्रकाशाचार्यः "साद्यश्वारोहसूतयोः"[6] इत्याह। [7]हेमचन्द्रमेदिनीकराभ्यामपि[8] "सादी" इत्यस्य

1– काशिकायाम् उष्ट्रसादिरिति ह्रस्वान्तः पदयते।
द्र०–काशिका 6. 2. 40,
पाणिनीयमिताघरायाम् (6. 2. 40) अपि उष्ट्रसादिरिति ह्रस्यान्तः पठ्यते। सिद्धान्तकौमुद्यां तु "उष्ट्रसादी" इति पठ्यते।
द्र०–सि० कौ०, समासस्वरप्रकरणम्, पृ०–362, निर्णय० 1929 ई०।

2– अमरस्तु अश्वरोहे पठति–"रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः" इति। अमर० 2. 8. 60,
मेदिनीकरस्तु—"सादी तुरंगमातंगरथारोहेषु दृश्यते" इत्याह।
द्र०–मेदि० 20. 52, पृ–94, सादिरिति ह्रस्वान्तोऽपि आश्वादेरारोहे सारथौ चेति समनन्तरमेव प्रतिपाद्यते।

3– आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः (अष्टा० 3. 3. 170) इति णिनिः।
यथाह रामाश्रमः "अश्वारोहास्तु सादिनः" इत्यमरवचनविवरणे—"सीदन्त्यवश्यम्। षट्लृ विशरणादौ। "आवश्यका" इति णिनिः"।
द्र०–अमर० (रामाश्रमीटीकोपेतः) 2.8.60, पृ०–373,

4– उणादिकोषः 4. 126,

5– आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। अष्टा० 3. 3. 170,

6– वै० वैल० 6. 1. 65, पृ०–183,

7– सादी तुरंगमारोहे निषादिरथिनोरपि।
अनेकार्थसङ्ग्रहः 2.293, पृ०–25,

8– सादी तुरंगमातगरथारोहेषु दृश्यते।
मेदि० 20.52, पृ०–94,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रथारोह = (सारथिः) इत्यर्थोऽपि निर्दिष्टः। इञन्तश्च सादिरिति उणादिव्याख्यायां महादेववेदान्तिना सारथिपर्यायः प्रोक्तः।[1]

भट्टोजिदीक्षितेन [2]स्वामिदयानन्देन[3] चाप्येतदेव प्रतिपादितम्। अयमेव च सादिरिति इञन्तः शब्दो दशपाद्युणादिवृत्तौ अश्वारोहे निर्दिष्टः।[4] इत्थमेतत् सर्वं व्याख्यानं दृष्ट्वा सादिः सादी इत्यनयोरश्वादेरारोहः सारथिश्चेत्यर्थौ मन्तुं शक्यते। इह पुनरुष्ट्रशब्दपूर्वस्य सादिशब्दस्य उष्ट्रारोह इत्यर्थो गम्यते। यदि च लोके उष्ट्ररथो दृश्यते तर्हि प्रकृतोदाहरणस्य उष्ट्रसारथिरित्यर्थस्वीकरणेऽपि नहि कापि विप्रतिपत्तिरस्ति।

षष्ठीसमासे मतेऽयमर्थो लभ्यते। वृत्तौ त्विह—"कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो[5] वा" इत्युक्तम्—कर्मधारयपक्षे कथमुदाहरणार्थ-सङ्गतिर्भविष्यतीति वृत्तिकार एव वेत्तु। न्यासकृता पदमंजरीकर्त्रा च वृत्तिकारस्यैतत् कथनमधिकृत्य न काचिट्टिप्पणी कृता। स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाकारः श्रीनिवासयज्वमहाभागस्तु एतत्कथनं टीकयन्नाह—'कर्मधारयः षष्ठीतत्पुरुषो वेति वृत्तिः। आद्ये = [कर्मधारये] अश्वारोहे अश्वायां च प्रसिद्धयोः सादीवामीशब्दयोरुष्ट्रे गौणी वृत्तिरित्याहु.[6] इति। अथैवं मते सति उष्ट्रश्चासौ सादी च—इति कथमर्थसंगतिरिति न किंचित् स्फुटीकृतं यज्वमहाभागेन।

वासुदेवशरण—अग्रवालमहोदयेन प्रकृतोदाहरणस्य उष्ट्रस्य उष्ट्र्या

1– "सादिस्तु सारथौ प्रोक्तः"।
उणादिकोशः (महादेववेदान्तिविरचितः) 4.124, पृ०–95,

2– द्र०—सि कौ०, उणादिप्रकरणम् चतुर्थः पादः, पृ–312 निर्णय०।

3– सीदतीति सादिः सारथिर्वा।
उणा० (स्वामिदयानन्दकृतः) 4. 126,

4– सीदतीति सादिः अश्वारोहः। कर्त्ता।
दशपाद्युणादिवृत्तिः 1. 53, पृ०–33–34,

5– काशिका 6. 2. 40,

6– स्वर० चं०, सूत्रसङ्ख्या 203, पृ०–222,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वा आरोहः [सवार] इत्येवार्थो निर्दिष्टः[1]। श्री राधारमणपाण्डेयेन त्विदमुदाहरणम् "उष्ट्राणां वधस्य कारयिता" इत्येवमर्थापितम्[2]। सदेविशरणार्थं पुरस्कृत्यायमर्थः कृत इति प्रतीयते। अर्थोऽयमत्र न युज्यते।

उष्ट्रवामी—

इत्यपरमुदाहरणमत्र। इहापि पूर्ववत् स्वरः—उष्ट्रवामी इति। वामीशब्दो ङ्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानोऽश्वायां प्रसिद्धः। अमरकोशेऽयमश्वापर्यायत्वेन पठितः।[3] वैजयन्तीकोषकारोऽप्येनमश्वापर्यायेषु परिगणयति,[4] हेमचन्द्राचार्यश्चास्य शब्दस्य श्रृगाली करभी रासभी इत्यन्यानपि अर्थान् सङ्गृह्णाति[5]। मेदिनीकोशकारोऽपि हेमचन्द्रनिर्दिष्टान् अर्थान् परिगणयति[6]। अथेह वामीशब्दस्य सर्वेष्वप्येतेष्वर्थेषु सत्सु षष्ठीतत्पुरुषसमासे

1– "ऊँट या सांडनी के सवार उष्ट्रसादि कहलाते थे"।
पाणि० भार० अ० 3, परि० 12, पृ०–155,
सांडनी सवारों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है। जिन्हें उष्ट्रसादि कहते थे।
पाणि० भार०, अ० 7, परि० 4, पृ०–409;
सांडनी सवार उष्ट्रसादि और ऊँट और खच्चर की मिली जुली टुकड़ी उष्ट्रवामि कहलाती थी।
पाणि० भार० अ० 4, परि० 3, पृ०210,

2– उष्ट्रसादी=ऊँटों का वध करने वाला।
अर्थप्र० समासस्वरप्रकरणम्, पृ०–221

3– "वाम्यश्वा वडवा" (अमर० 2. 8. 46) इह रामाश्रम आह—
वामयतीति वडवा" (टुवम उद्गिरणे। स्वार्थण्यन्तः। अच्। "मितां ह्रस्वः" इत्यत्र वा इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः। गौरादिः।
द्र० अमर० (रामाश्रमीटीकोपेतः) 2. 8. 46, पृ०–367;

4– "वाम्यश्वावडवाऽर्वती" वैज० 3. 7. 107, पृ० 81,

5– वामी श्रृगाल्यां करभीरासभीवडवासु च।
अनेकार्थ० 2. 341 पृ०–29,

6– वामी श्रृगालीवडवारासभीकरभीषु च।
मेदि० 25.30, पृ०–110,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उष्ट्रस्य वामी इति नकाचिद् अर्थसंगतिर्भवति । कर्मधारये चापि उष्ट्रश्चासौ वामी च इति नहि कश्चिदर्थं उपपद्यते । इह "कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो वा"[1] इति वृत्तावुक्तम् । तत्र कर्मधारये कथमुदाहरणार्थसंगतिरिति विशदयितुकामः स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाकारः श्रीनिवासयज्वा प्राह–"आद्ये=(कर्मधारये मते) अश्वारोहे अश्वायां च प्रसिद्धयोः सादिवामीशब्दयोरुष्ट्रे गौणी वृत्तिरित्याहुः[2] इति । अथैवं मते सत्यपि कथमुदाहरणार्थो भवतीति न किंचित् स्फुटीकृतं यज्वमहाभागेन ।

वासुदेवशरण–अग्रवालमहोदयेन त्वस्योदाहरणस्य उष्ट्राणां वामीनाम्=अश्वतराणां च समुदितो गण इत्यर्थः प्रतिपादितः । स गणः सेनाङ्गभूतः सेनायां शीघ्रप्रयाणार्थमुपयुज्यते स्म इति सम्भावितम्[3] । अत्रेदमवधेयं यद् वामीशब्दस्य अग्रवाल–निर्दिष्टोऽयमर्थः कोशग्रन्थेषु नोपलभ्यते । द्वन्द्वसमासमाश्रित्य च उदाहरणार्थस्तेनात्र प्रतिपादितः ।[4]

1– काशिका 6. 2. 40,

2– स्वर० चं०, सूत्रसंख्या 203, पृ०–222,

3– सांडनी सवार उष्ट्रसादि और ऊँट और खच्चर की मिलीजुली टुकड़ी उष्ट्रवामि (उष्ट्रः सादिवाम्योः 6 2.40) कहलाती थी । ज्ञात होता है सेना में शीघ्र प्रयाण के लिये इनका उपयोग होता था ।
पाणिनिकालीन भारतवर्ष अ० 4, परि० 3, पृ०–210,

4– द्वन्द्वसमासाश्रयणे तु "उष्ट्रवाम्यः" इत्युदाहरणं स्यात् परम् अग्रवालमहो– दयेन उष्ट्रवामीगणस्य सेनाङ्गतां सम्भाव्य—"द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (अष्टा० 2.4.2) इत्येकवद्भावमाश्रित्य "स नपुंसकम्" (अष्टा० 2.4.17) इति नपुसंकत्वे, "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (अष्टा० 1.2.47) इति ह्रस्वे च "उष्ट्रवामि" इति ह्रस्वान्तम् उदाहरणं मतम् इति प्रतीयते । उदाहरणस्यास्य ह्रस्वान्तो हि पाठस्तद्ग्रन्थे दृश्यते ।
द्र०–पाणिनिकालीन भारतवर्ष, पृ०—155, 210, 409,

उपलभ्यमानेषु काशिकापुस्तकेष्वपि "उष्ट्रवामि" इत्येवंरूपः पाठो दृश्यते । अथेह स्वहस्तगतानि कानिचित् संस्करणानि निर्दिश्यन्ते येष्वयं पाठो दृष्टः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृत्तिकारेण त्विह द्वन्द्वसमासो न मतः, यथा स आह—"कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो वा"[1] इति ।

मङ्खकोशे वामीशब्दस्य "अश्वा" इत्यर्थेन सह गन्त्री इत्यपरोऽप्यर्थो निर्दिष्टः[2] । अस्मिन्नर्थे सति उष्ट्रस्य वामी=(गन्त्री) उष्ट्रवामी इति षष्ठीसमासे सम्यगर्थसङ्गतिर्भवति । अस्योदाहरणस्यायमेवार्थः प्रतीयते । कालिदासेन रघुवंशे उष्ट्रवामीशब्दः प्रयुज्यते—

1– चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला बनारस —1 तृतीयसंस्करणम्, 1952 ई० सम्पादकः—शोभितमिश्रः ।

2– चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला । बनारस—1, चतुर्थसंस्करणम्, 1969 ई० सम्पादकः—श्रीनारायणमिश्रः ।

3– न्यासपदमंजरीकाशिकासंस्करणम् द्वारिकादासशास्त्रिकालिकाप्रसाद शुक्लाभ्यां सम्पादितम् 1967 ई० ताराप्रकाशन वाराणसी ।

4– उस्मानियाविश्वविद्यालयसंस्कृतपरिषदा प्रकाशितं संस्करणम् 1970 ई० - इहोदाहरणार्थंविमर्शनप्रसंगेन "उष्ट्रवामी" इति' ङ्यन्तस्य पाठस्य युक्तता गम्यते । सिद्धान्तकौमुद्या विविधसंस्करणेषु अयमेव पाठो दृश्यते । तद्यथा–

1– निर्णयसागरसंस्करणम्, पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेव शर्मणा सम्पादितम् । दशमावृत्तिः 1636 ई० ।

2– चौखम्भा ओरियन्टालिया, द्वितीयसंस्करणम्, कृष्णस्वरूपकाव्यतीर्थसम्पादितम्, 1975 ई० ।

3– बालमनोरमायुतसंस्करणम् (चतुर्थखण्डम्) श्रीगोपालशास्त्रिनेने-सम्पादितम् । 1979 ई० ।

4– वेङ्कटेश्वर—स्टीम्—मुद्रणालयसंस्करणम्, पण्डितशिवदत्तदाधिमथ सम्पादितम् । विं० संवत् 1971,

1. काशिका 6.2.40

2– "वाम्यश्वा हार्यवस्त्वर्थवाहयुग्मकृतेऽपि सा" । इति मङ्ख० श्लो० 581, इह कोशकृतः टीकासाराख्या स्वोपज्ञव्याख्या—"वामी अश्वायाम् । तवामी वामीभिः सदनसविधा भान्ति सुचिरम् । हार्यवस्त्वर्थवाहयुग्मकृते नेतव्यपदार्थप्रयोजनवाहनद्वयसम्पादिते गन्त्र्यादौ ।
द्र०–मङ्ख० श्लो० 581, पृ०–79,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथोष्ट्रवामी[1]-शतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः।
स्पृशन् करेणानतपूर्वकायं सम्प्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः॥[2]

मल्लिनाथेन त्विह–"उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनम्" इत्यर्थो व्याख्यातः[3]। भट्टक्षीरस्वामिनाप्यस्य प्रयोगस्यायमेवार्थो मतः[4]। परम् इह विपुलतरदक्षिणार्थप्रापणप्रसङ्गे उष्ट्रवामीनाम्=उष्ट्रगन्त्रीणां शतैरित्याद्यर्थः तदपेक्षया विशेषेण प्रसङ्गानुकूलः प्रतीयते। एवं च व्याख्यानेनार्थगौरवमप्यत्र सम्पद्यते। एतेनेयं सम्भावना व्यज्यते यत्काव्यकारेणामुमेवार्थमुद्दिश्यायं शब्दोऽत्र प्रयुक्तः स्यादिति।

श्रीराधारमणपाण्डेयेन "उष्ट्रवामी" इत्यस्य उष्ट्राणां=वामयिता=वमनं कारयिता इत्यर्थो मतः[5]। अयुक्तः खल्वयमर्थः।

—□—

1– वासुदेवशरण-अग्रवालमहोदयेन उष्ट्रवाम्योः सेनाङ्गतां सम्भाव्य तद्द्वन्द्वस्यैकवद्भावे नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे च कृते "उष्ट्रवामि" इत्युदाहरणं मन्यते इत्युक्तम्। यदि उष्ट्रवाम्योः सेनाङ्गता प्रसिद्धा स्यात्तर्हि कालिदासोऽप्यत्र ह्रस्वान्तं प्रयुंजीत, परं तेन तु दीर्घान्तमेव प्रयुक्तम् इति छन्दःस्थित्या सुस्पष्टमस्ति।

2– रघु० 5.32,

3– रघु० (संजीवनीसमेतम् (5.32, पृ० 102, चौखम्बा—1938 ई०

4– "वाम्यश्वा वडवा" इत्यमरवचनं व्याख्यन्नाह क्षीरस्वामी–"वाम्यते गर्भं वामी, यल्लक्ष्यमथोष्ट्रवामीशत (हारि) वाहितार्थम्" इति।
अमर० (अमरकोशोद्घाटनव्याख्योपेतः (2.8.47, पृ०—129;

5– ऊँटों को वमन कराने वाला। अर्थप्रकाशिका, समासस्वरप्रकरणम्; पृ०–221,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

सम्मतिः

पाणिनीय-व्याकरण-विशारदेन आचार्यविजयपाल महाभागेन प्राच्यार्वाच्य-व्याकरण-ग्रन्थानां गभीरानुशीलनानन्तरं प्रस्तुतायाम् अस्यां शोधनिबन्धावल्यां सुतरां विचारार्हाणाम् "इतिपाणिनि", सप्तगोदावरम् "गिरिकाणः", "न्यग्रोध-परिमण्डला", "जित्या", "निबिडनिबरीसौ", "उष्ट्रवामी" इत्यादीनां बहूनां सूत्रोदाहरणानां विपुल-प्रमाणसहितशोधपूर्णं विवेचनं विहितम्। "उष्ट्रवामी" प्रभृतीनां च पदानां मल्लिनाथ-वासुदेवशरण-अग्रवालादिभिः कल्पिता अर्थाव-धारणाः प्रमाणसहितं प्रत्याख्याय भूतार्थमुपस्थापयितुं श्लाघनीयः प्रयासः कृतः।

बहुत्र विवादास्पदस्थलेष्वपि मतभेदं सयुक्तिप्रमाणमपाकृत्य सत्योऽर्थः करकलितामलकवत् प्रकाशितः।

अहम् आचार्यविजयपालस्य तत्त्वगवेषणीम् इमां शोध-प्रवृत्तिं हृदाभि-नन्दामि, आशासे च भविष्यत्यपि लेखकः ईदृग्ग्रन्थ-निबन्धनेन संस्कृत-वाङ्मय-समृद्धिं समेधयिष्यति।

शुभाकाङ्क्षी

वेदार्थकल्पद्रुमकारः म. म.

आचार्य विशुद्धानन्दः कविरत्नम्

प्राच्य विद्यानुसन्धान केन्द्र-निदेशकः

नवदेहली

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh